

Спілка Української Молоді в
Україні

МЧБСТ

ДОРОГА ЖИТТЯ
СПИНАЄТЬСЯ ВГОРУ!

збірка ідеологічних матеріалів
Книга 2

МАНІФЕСТ

**Збірник матеріалів ідеологічних
вишколів з національно-патріотичного
виховання для молоді
Книга 2**

*в рамках проекту: Ідеологічні вишколи «Маніфест»
за фінансової підтримки Міністерства
молоді та спорту України*

2024

МІНІСТЕРСТВО
МОЛОДІ ТА СПОРТУ
УКРАЇНИ

Спілка
Української
Молоді в Україні

ЗДОБУВАЙ І ПОГЛИБЛЮЙ
ЗНАННЯ, УШЛЯХЕТНЮЙ
СВОЇ ДУМКИ ТА ПОШИРЮЙ
СВІЙ СВІТОГЛЯД.

8 закон Старшого юнацтва СУМ

Збірку упорядкували:

Уляна Комар

Настя Віль

Святослав Липовецький

Спілка Української Молоді – це міжнародна молодіжна організація, що об'єднує українців в Україні та діаспорі. Її основна місія – виховувати молодь у дусі українських національних традицій та активної громадянської позиції.

СУМ була заснована у 1925 році в Києві. Вона виникла як відповідь на потребу формувати молодь, здатну брати активну участь у боротьбі за національне відродження України. Однак через політичні утиски в радянський період організація змушена була припинити свою діяльність в Україні.

Після Другої світової війни діяльність СУМ продовжилася в еміграції, зокрема в Канаді, США, Австралії та країнах Європи. СУМ стала важливим об'єднанням, яке допомагало зберігати українську ідентичність серед молоді за кордоном.

Наприкінці 1980-х організація відновила свою діяльність в Україні під назвою СНУМ - Спілка Незалежної Української Молоді, після здобуття незалежності України в 1991 році організація доєдналась до світової організації. Відтоді вона активно працює з молоддю та поширює патріотичні цінності.

Головними завданнями та цінностями СУМ в Україні є:

- Виховання молоді в дусі християнської моралі та українського патріотизму.
- Збереження українських традицій та культурної спадщини.
- Формування лідерів, здатних брати відповідальність за майбутнє України.

Для досягнення цих завдань, СУМ в Україні займається різноманітною діяльністю з дітьми та молоддю. Серед іншого, організація проводить різноманітні табори, де молодь навчається командної роботи, лідерства та національної свідомості; проводить патріотичні заходи, такі як відзначення річниць важливих історичних подій; співпрацює з іншими молодіжними та громадськими організаціями для розвитку волонтерського руху та підтримки армії; займається волонтерською допомогою в умовах війни. Також СУМ в Україні проводить різноманітні вишколи, де зосереджується на конкретних питаннях, які допомагають молодим людям стати кращими громадянами та патріотами й відповідають викликам сучасності.

Патріотичні вишколи є надзвичайно важливими для формування свідомих, відповідальних і готових до дій громадян. Вони спрямовані на виховання національної свідомості, розвиток лідерських якостей та нави-

чок командної роботи. У сучасних умовах війни з Росією та боротьби за незалежність такі вишколи стали ще більш актуальними.

На таких вишколах формується національна ідентичність та гордість. Під час вишколів молодь глибше знайомиться з історією України, її героями та національними традиціями. Це допомагає формувати гордість за свою країну та бажання захищати її інтереси. Через вивчення історичних прикладів боротьби українського народу – від козаків до бійців УПА та сучасних героїв ЗСУ – молодь отримує мотивацію бути гідними продовжувачами цих традицій.

У молоді розвиваються лідерські якості та вміння працювати в команді. Патріотичні вишколи часто включають командні завдання, які вчать довіри, взаємопідтримки та відповідальності за колектив. Молоді люди отримують нагоду проявити себе як лідери в умовах, які максимально наближені до реальних викликів. Навички управління, прийняття рішень у стресових ситуаціях та розподілу обов'язків є корисними як для військової служби, так і для цивільного життя.

Патріотичні вишколи сприяють вихованню покоління, яке усвідомлює свою роль у розвитку країни та готове захищати її незалежність як на полі бою, так і в мирному житті. Це майбутні політики, військові, волонтери та громадські діячі. Під час таких навчань формується молодіжне середовище, де дружба та єдність ґрунтуються на спільних цінностях та ідеях.

У цьому збірнику знаходяться тексти, з яких можна побачити розвиток ідей українського патріотизму, ідеї, їхні обговорення та заперечення. Тексти описують різні суспільно-політичні явища в українській історії попередніх століть, що дає змогу читачам ще раз заглянути в цю епоху та зробити власні враження про тогочасні події.

Зміст

7-8 Чому цей курс? *Омелян Коваль*

Книги Биття Українського народу

10 Книги Биття Українського народу *Григорій Васькович*

11-20 Книги Биття Українського народу *Микоола Костомаров*

Критика ідей Михайла Драгоманова

22-60 Українське національне питання в творах Михайла Драгоманова
Михайло Лозинський

61-62 Іван Франко про М. Драгоманова *Григорій Васькович*

Національна ідея Миколи Міхновського

64-65 Микола Міхновський основоположник українського революційного націоналізму *Володимир Микула*

66-74 Самостійна Україна *Микола Міхновський*

74-80 Для нотаток

ЧОМУ ЦЕЙ КУРС?

Період, в якому проходить нам жити, є виповнений сильними рухами протилежними перехресних ідеологічних течій, що борються за якнайповніший вплив на т. зв. публічну опінію, від якої чимраз більше узалежнюється різні політичні потягнення та дипломатичні успіхи.

На перше місце в тій борні висуваються ідеї нації в її внутрішньому – націоналістичному та в зовнішньому – інтернаціональному аспектах. У цьому концерті ідей не бракує також таких, які абстрагуються від пов'язання людини з національною спільнотою, а розглядають її на тлі вселюдства, тобто дивляться на неї як на космополітичну істоту.

До найбільш агресивних ідеологій останнього часу належить різношерсті ліві теорії, від чистого марксизму починаючи, через лєнінізм, троцькізм, маоїзм, шаг'єваризм і неомарксизм кінчаючи. Зокрема ці теорії в різних варіантах і дозах в ході в зміст викладів соціології, політичної економії, філософії, історії та інших споріднених наук. Викладані професорами з університетських кафедр, ці, лєдве замасковані, політичні теорії одержують штамп науковости і засвоюються студентами, як високої об'єктивности наукові істини, щодо яких нема дискусії.

У цей спосіб сучасні держави одержують інтелігентську верству, насичену лівими розкладовими бакцилями направленими на нищення державного організму, на декомпозицію існуючого суспільного ладу, з туманною проєкцією заступлення поваленого ладу новим, більш приманливим для матеріалістично упосібненого суспільства.

Справа, яка нас, як членів української спільноти до живого доторкає – вплив того чужого університетського середовища на нашу студіючу молодь. Тут і там трапляються між студентами одиниці, які не тільки пасивно сприймаються чужі ворожі українські духовності теорії, але й намагається їх поширювати серед своїх ровесників і української спільноти. Що більше, користуючись виїмкових обставин, певні одиниці лучаться в групи однодумців і беруться пропагувати ці псевдонаукові теорійки при помочі окремих пресових органів. Вістря цих писань направлене, як звичайно, проти українського націоналізму, що мимовільно робить ці писання співзвучними з напрямом московської більшевицької пропаганди, а в досліді має спричинювати розлад української спільноти з нутра по лінії валення т. зв. "естабілішментів". Мелодія відома з бешкетів студентської лівизни по різних країнах, що від кількох літ маніфестує свою присутність по університетських центрах західного світу.

Одною з причин цього явища серед нашої студіюючої молоді є послаблення уваги з боку організованої української спільноти в сторону ідеологічного фронту, в ділянці розробки власної національної ідеології для потреб сучасної української молоді. За останніх 10-15 літ поза газетними статтями не появилась ні одна праця для молоді, яка давала відповідь на світоглядово ідеологічні питання пов'язані з дією ворожої нам ідеології по студентських центрах. Нема,

отже, чого дивуватися, що маємо наслідки без критичного сприймання чужих ідей під маскою науки.

Це діється в той час, коли в Україні вже від п'ятнадцяти літ триває консервативний процес ідеологічного оновлення, як реакція на перетис псевдонауковими теоріями марксизму-ленінізму, звіреними на комуністичній практиці у всіх площинах людського життя, а зокрема в площині національних відношень. "Інтернаціоналізм чи русифікація" Івана Дзюби, хоч трактований з позицій марксизму, є однак прямим запереченням його науковості і правдивості. Про цей стан ідеологічною забріханості комунізму в Україні переконувався вимовно бувший комуніст Іван Коляска з Канади, написавши цінну, документально опрацьовану, книжку "Освіти в Радянській Україні". У тій праці показано вартість нанесеного Москвою комунізму, під плащиком якого ведеться нечувана досі в історії колоніальна експлуатація і винародовлення українського народу московським елементом, в руках якого знаходиться інтерпретація комунізму, як ширми за якою діють темні сили, що шукають за наживою і мають забезпечити неподільність імперії.

Імена Мороза, Сверстюка, Осадчого і помершого вже Симоненка записані в книзі цього відродження української духовності і разом з цим національної ідеології, що виступили на прох чужим нам світом матеріалістичних ідей і лівого соціалістичного ладу. Символами тієї української духовності є "собори", лицарі духа княжого і козацького періоду та космацький іконостас, а не гвинтики бездушного режиму, як продукти обездуховлення людини і нації. Щоб зрозуміти ці процеси, потрібно зробити екскурс в минуле, вслухатися в мову віків і віднайти себе в ланцюгу "живих, мертвих і ненароджених", що складаються в націю, як найвищий тип людської спільноти. Якщо сучасна наша молодь на еміграція не збагне тієї істини, яку вже збагнули їхні ровесники в Україні, то замість віддати себе на службу рідного народу, стане погноєм для чужих сил і розчиниться безслідно у чужому морі.

Організуючий курс політичної освіти для української молоді і випускаючи друком матеріали для цього курсу, Інститут Суспільно-Політичної Освіти, при співпраці молодечих організацій, ставить собі за Ціль Заповнити цю небезпечну прогалину на відтинку духовної інформації української молоді. Цей курс подуманий на протяг трьох-чотирьох літ, має дати повну політичну освіту, необхідне для українського інтелігента, який має здобути властиві критерії для оцінки суспільно-політичних явищ і течій. Розвиток української суспільно-політичної думки за два останні століття, є такий багатий на доказову аргументацію, що з неї, як з мозаїки формуються принципи нашої національної ідеології і впливають напрямні нашої національної політики на дальші десятиліття, якщо не століття. Маючи таку зброю в своєму інтелектуальному арсеналі, наша сучасна молодь вийде переможна з небезпечних вирів оточуючого нас світу.

Омелян Коваль

Голова СУМ в 1958-1978 роках

КНИГИ БИТІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

(текст взятий з книжки "Вивід прав України"
В-во "Пролог", Мюнхен, 1964, с. 96-114)

Книги Битія українського народу

Сучасники Шевченка, чільні представники української патріотичної інтелігенції. Історик М. Костомаров, професор Київського Університету, і його однодумці М. Гуляк, В. Білозерський, П. Куліш, О. Маркевич та інші заснували в Києві 1846 року таємне “Братство св. Кирила і Методія”. М. Костомаров написав програму Братства: “Книги Битія Українського Народу”.

— Метою Братства, — за словами М. Грушевського — було “визволення слов'янських народів, в тім числі й українського і утворення з них слов'янської федерації. Кожен слов'янський народ мав творити окрему демократичну республіку, а спільними справами мав завідувати спільний слов'янський собор”. О. Я. Єфременко у своїй “Історії Українського Народу” подає, що в програмі Братства від вигнано “скасання кріпацтва вкупі знесення взагалі усіх станових привілеїв: воля віри, воля думки, наукового виховання і друку... Щодо завдань практичних, та на перший плян висувалася освіта українського народу, видання корисних йому книжок, заснування за допомогою освічених поміщиків шкіл по селах.

Але Братство — це перша політична організація в Новій історії України — змогла розвинути своєї діяльності. Уже весною 1847 року царська поліція його викрила, членів заарештованої покарано важкими карами та вивезено з України. Разом з ним заарештовано Т. Шевченка, який стояв у близьких стосунках до братства. За його політичні поеми, його покарано найтяжче з усіх, виславши як рядового солдата до військової частини в закаспійську пустиню з окремою царською заборонаю писати і малювати. Разом з тими карами “на Україні почалися переслідування української культури, заборонено видавати твори Шевченка та інших Кирило-Методіївців; заборонено вживати слів: “Україна”, “Гетьманщина”, “Січ” (А. Полонська-Василенко, Е. У. т. I, ч. 2, стор. 470).

— Богдан Кравців у книжці “Вивід прав України” (“Пролог” 1964, стор. 113) дає таку примітку до політичної програми М. Костомарова: “Книги Битія Українського Народу” є оригінальним, одним із найяскравіших документів української політичної думки 19 століття... Виявлений 1917 р. після 70 літ від його повстання жандармарських архівах Петрограду, цей твір уперше був опублікований Павлом Зайцевим 1918 року в журналі “Наше Минуте”. Пізніше цей текст був передрукований в 1921 р. у виданій у Львові праці Михайла Возняка “Кирило-Методіївське Братство”. Перша спроба наукової публікації “Книг Битія” була здійснення Українським Музеєм-Архівом при УВАН на еміграції в Аусбургу в сторіччя з часу їх повстання 1947 р. в окремому виданні п. н. Микола Костомаров. “Книги Битія Українського Народу”. З цього видання передруковано без змін текст “Книг Битія” у книжці “Вивів право України”. У наведеній тут примітці Б. Кравцева не згадано про Паризьке видання “Книги Битія...”, що вийшло в 1946 році під редакцією І. Борщака з його передмовою і примітками та поданням трьох десятків головних праць про Кирило-Методіївське братство

Микола Костомаров (1817 –1885)

Книги Биття українського народу

1. Бог создав світ: небо і землю і населив усякими тварями і поставив над усею тварью 455 чоловіка і казав йому плодитися і множитися і постановив, щоб род чоловічеський поділився на коліна і племена, і кожному колінові і племені даровав край жити, щоб кожне коліно і кожне племено шукало бога, котрий од чоловіка недалеко, і поклонялись би йому всі люди і віروвали в його, і любили його, і були б усі щасливі.

2. Але род чоловічий забув бога і отдався діаволу, і кожне племено вимислило собі богів, і в кожному племені народи повидумували собі богів і стали за тих богів битися, і почала земля поливатися кров'ю і усіватися попелом і кістками, і на всім світі сталось горе, і біднота, і хвороба, і несчастья, і незгода.

3. І так покарав людей справедливий господь потопом, війнами, а найгірше — неволею.

4. Бо один єсть бог істинний, і один він цар над родом чоловічим, а люде як поробили собі багато богів, то з тим укупі поробили багато царів, бо як у кожному кутку був свій бог, так у кожному кутку став свій цар, і стали люде битися за своїх царів, і пуще стала земля поливатися кровію і усіватися попелом і кістками, і умножилось на всім світі горе і біднота і хвороба, і нещастя, і незгода.

5. Нема другого бога, тільки один бог, що живе високо на небі іже вездєсущий духом святим своїм, і хоч люде поробили богів в постаті звіриної і чоловічої со страстями і похотями, а то не боги, а то страсті і похоті, а правив над людьми отець страстей і похотей чоловікоубийця диавол.

6. Немає другого царя, тільки один цар небесний утішитель, хочь люде і поробили собі царів в постаті своїх братів-людей со страстями і похотями, а то не були царі правдиві, бо цар єсть то такий, що править над усіма, повинен бути розумніший і найсправедливіший над усіх, а розумніший і найсправедливіший єсть бог, а ті царі со страстями і похотями і правив над людьми отець страстей і похотей чоловікоубийця диавол.

7. І ті царі лукаві побрали з людей таких, що були сильніші або їм нужніші, і назвали їх панями, а других людей поробили їх невольниками, і умножились на землі горе, біднота і хвороба, і нещастя, і незгода.

8. Два народи на світі були дотепніші: євреї і греки.

9. Євреїв сам господь вибрав і послав до їх Моїсея і постановив їм Моїсей закон, що прийняв од бога на горі Синайській, і постановив, щоб усі були рівні, щоб не було царя між ними, а знали б одного царя — бога небесного, а порядок давали б судді, котрих народ вибирав голосами.

10. Але євреї вибрали собі царя, не слухаючи старця святого Самуїла, і бог тоді ж показав їм, що вони негарзд зробили, бо хоч Давид був лучший з усіх царей на світі, однак його бог попустив у гріх: він одняв у сусіда жінку; се ж так було, аби люди зрозуміли, що хоч-який добрий чоловік буде, а як стане самодержавно панувати, то зледащіє. І Соломона, мудрішого з усіх людей, бог попустив у саме велике кепсьтво — ідолопоклонсьтво, аби люди зрозуміли, що хоч який буде розумний, а як стане самодержавно панувати, то одуріє.

11. Бо хто каже сам на себе: «Я лучший оду всіх і розумніший над всіх, усі мусять мені коритися і за пана мене уважати і робить те, що я здумаю», той зогрішає первородним гріхом, котрий погубив Адама, коли він, слухаючи диавола, захотів порівнятися с богом, здурів, той, навіть, подобитись самому диаволу, котрий хотів стать врівню з богом і упав у пекло.

12. Єдин бо єсть бог і єдин він цар — господь неба і землі.

13. Тим і євреї, як поробили собі царів і забули єдиного царя небесного, зараз одпали і от істинного бога і почали кланятися Ваалу і Дагону.

14. І покарав їх господь: пропало і царство їх і всіх забрали у полон халдеї 459.

15. А греки сказали: не хочем царя, хочем бути вільні і рівні.

16. І стали греки просвіщенні над усі народи, і пішли од них науки, і скуства, і умисли, що тепер маємо. А се сталось за тим, що не було у них царей.

17. Але греки не дізнались правдивої свободи, бо хоч одріклись царей земних, та не знали царя небесного і вимишляли собі богів; і так царей у їх не було, а боги були, тим вони впововину стали такими, якими були б, коли б у них не було богів і знали б небесного бога. Бо хоч вони багато говорили про свободу, а свободні були не всі, а тільки одна частка народа, прочі ж були невольниками; і так, царів не було, а панство було: а то все рівно, якби у їх було багато царків.

18. І покарав їх господь: бились вони між собою і попали в неволю і спершу під македонян, а вдруге до римлян.

І так покарав господь род чоловічеський, що найбільша часть його, сама просвіщенна, попалась в неволю до римських панів, а потім до римського імператора.

19. І став римський імператор царем над народами і сам себе нарик богом.

20. Тоді возрадувався диавол і все пекло з ним. І сказали в пеклі: оттепер уже наше царство; чоловік далеко отступив од бога, коли один нарик себе і царем і богом вкупі.

21. Але в той час змилувався господь — отець небесний — над родом чоловічим і послав на землю сина свого, щоб показати людям бога, царя і пана.

22. І прийшов син божий на землю, щоб одкрити людям істину, щоб тая істина свободила род чоловічий.

23. І навчав Христос, що всі люде — брати і ближні, всі повинні любить попереду бога, а потім один другого, і тому буде найбільшая шана од бога, хто душу свою положить за други своя. А хто первий між людъм[и] хоче бути, повинен бути всім слугою.

24. І сам на собі приклад показав: був розумніший і справедливіший з людей, стало быть цар і пан, а явився не в постаті земного царя і пана, а народився в яслах, жив у бідності, набрав учеників не з панського роду, не з учених філософів, а з простих рибалок.

25. І став народ прозрівать істину, і злякалися філософи і люде імператора римського, що істина бере верх, а за істиною буде свобода, і тоді вже не так легко буде дурить і мучить людей.

26. І засудили на смерть Іісуса Христа — бога, царя і пана — і претерпів Іісус Христос оплеванія, заушенія, бієнія, хрест і погребеніє за свободу рода чоловічого тим, що не хотіли прийняти його за царя і пана, бо мали другого царя-кесаря, що сам себе нарик богом і пив кров людськую.

27. А Христос-цар свою кров пролив з[а] свободу рода чоловічого і оставив на віки кров свою для питанія вірним.

І воскрес Христос в третій день і став царем неба і землі.

28. Ученики його, бідні рибалки, розійшлися по світу і проповідували істину і свободу.

29. І ті, що приймали слово їх, стали братами між собою — чи були преж того панами або невольниками, філософами або не вченим[и]. Усі стали свободними кровію Христовою, котору зарівно приймали, і просвіщенними світом правди.

30. І жили християне братством, усе у них було общественне і були у них вибрані старшини і ті старшини були всім слугами, бо господь так сказав: «Хто хоче першим бути, повинен бути всім слугою».

31. Тоді імператори римські і пани, і чиновні люде, і вся челядь їх, і філософи піднялись на християнство і хотіли викоренити христову віру і гибли християне; їх і топили, і вішали, і в чверті рубали, і пекли, і залізними гребінками скребли, і ині тьмочисленні муки їм чинили.

32. А віра христова не уменьшалась, а чим гірше кесарі і пани лютовали, тим більше було віруючих.

33. Тоді імператори с панами змовились і казали поміж собою: уже нам не викоренити християнства, піднімемось на хитроці, приймемо її самі,

перевернемо ученіє христово так, щоб нам добре було, та й обдурино народ.

34. І почали царі приймати християнство і кажуть: «От бачите: можно бути і християнином і царем вкупі».

35. І пани приймали християнство і казали: «От бачите: можно бути і християнином і паном вкупі».

36. А того не уважали, що мало сего, що тільки назваться. Бо сказано: «Не всяк глаголай ми: господи, господи! внидеть в царство небесное, но творяй волю отца моего, іже есть на небесах».

37. І піддурили архіереїв і попів, і філософів, а ті і кажуть: «Істино так воно єсть, ажеж і Христос сказав: «Воздадіте кесарево кесареви, а боже богови»; і апостол говорить: «Всяка власть од бога». Так уже господь установив, щоб одні були панами і багатими, а другі нищими і невольниками.

38. А казали вони неправду. Хоч Христос сказав: «воздадіте кесарево кесареви», а се тим, що Христос не хотів, щоб були бунти та незгода, а хотів, щоб мирно і люб'язно розійшлась віра і свобода, бо коли християнин буде воздавать не християнському кесареви кесарево — платить податок, сповнять закон, — то кесар, принявши віру, повинен одріктись свого кесарства, бо він тоді, будучи першим, повинен бути всім слугою; і тоді б не було кесаря, а був би єдиний цар — господь Іісус Христос.

39. І хоча апостол сказав: «Всяка власть од бога», а не єсть воно те, щоб кожний[й], що зах[в]ати[ть] власть, був сам од бога. Уряд і порядок і правленіє повинні бути на землі: так бог постановив, і єсть то власть, і власть та од бога, але урядник і правитель повинні подлегать закону і сонмищу, бо і Христос повеліває судиться перед сонмищем, і так як урядник і правитель перші, то вони повинні быть слугами, і недостоїть їм робить те, що здумається, а те, що постановлене, і недостоїть їм величатся та помпою очі одводити, а достоїть їм жити просто і працювати для общества пильно, бо власть їх од бога, а сами вони грішні люде і самі послідніші, бо усім слуги.

40. А сьому ще гірша неправда, бутсім установлено од бога, щоб одні пановали і багатились, а другі були у неволі і нищі, бо не було б сього, скоро б поприймали щире евангеліє; пани повинні свободити своїх невольників і зробитись їм братами, а багаті повинні наділяти нищих, і нищі стали б также багаті; якби була на світі любов християнська в серцях, то так було б, бо хто любить к[о]го, той хоче, щоб тому було также хороше, як і йому.

41. І ті, що так казали і тепер кажуть і переверчують христово слово, ті оддадуть одвіт в день судний. Вони скажуть судді: Господи, не в твоє лі ім'я пророчествовах? А судія скаже їм: Не вем вас.

42. Таким викладом зіпсували царі, пани та вчені свободу християнську.

43. Благодать дана всім язикам, а спершу коліну Яфетову, бо Сімово через

жидів отвернуло Христа. І перейшла благодать до племен грецького, романського, німецького, слов'янського.

44. І греки, прийнявши благодать, покаляли її, бо вони прийняли нову віру і не зовлеклись ветхого чоловіка со страстями і похотями, оставили при собі і імператорство, і панство, і пиху царську, і неволю, і покарав їх господь: чахло, чахло грецьке царство тисячу років, зчахло зовсім і попало до турків.

45. Романське племено — влохи, французи, гішпани — приняло благодать, і стали народи увиходить у силу і у нову жизнь і просвіщенность, і благословив їх господь, бо лучше вони прийняли св[яту] віру, ніж греки, одначе не зовсім зовлеклись ветхого чоловіка со страстями і похотями, оставили і королей, і панство, і вимислили голову християнства — папу, і той папа видумав, що він має власть над усім світом християнським, ніхто не повинен судити його, а що він здуває, те буде гарно.

46. І племено німецьке — народи німецькі — прийняли благодать і стали увиходить у пущу силу і жизнь нову, і просвіщенность, і благословив його господь, бо вони ще лучше прийняли віру, ніж греки і романці, і з'явивсь у них Лютер, которий почав учити, що повинно християнам жити так, як жили до того часу, коли поприймали і попереверчували ученіє христово царі і пани, і щоб не було неподсудимого голови над церквою християнською — папи, єсть бо един глава всім — Христос. Але і німці не зовлеклися ветхого чоловіка, бо оставили у себе і королів і панів, і ще гірше дозволили замість папи і єпископов орудувать церквою христовою королем і панам.

47. І сталась послідня лєсть гірша першої, бо не тільки у німців королі, але і у других землях взяли верх над всім, і, щоб удержати народ у ярмі, поробили ідолів, отвертали людей од Христа, і казали кланятися ідолам і биться за них.

Бо то все рівно що ідоли: хоча французи були хрещені, одначе меньше шанували Христа, ніж честь національну, і такого ідола їм зроблено, а англічане кланялись золоту і мамоні, а другі народи так же своїм ідолам, і посилали їх королі і пани на заріз за шматок землі, за табак, за чай, за вино; і табак, і чай, і вино стали у них богами, бо речено: іде же сокровище ваше, там серце ваше. Серце християнина с Іісусом Христом, а серце ідолопоклонниковоє — з своїм ідолом. І стало, як каже апостол, їх богом чрево.

48. І вимислили одщепенці нового бога, сильнішого над усіх дрібних боженят, а той бог називався по-французські егоїзм або інтерес.

49. І філософи почали кричати, що то кепство віровати в сина божого, що немає ні пекла, ні раю і щоб усі поклонялись егоїзмові або інтересові.

50. А до всього до того довели королі та пани; і завершилася міра їх плюгавства, праведний господь послав 465 свій меч обоюдоострий на рід прелюбодійний; збунтовались французи і сказали: не хочем, щоб були у нас королі та пани, а хочем бути рівні й вільні.

51. Але тому не можна було статися, бо тільки свобода, где дух Христов, а дух божий уже перед тим вигнали з Францевщини королі та маркізи, та філософи.

52. І французи короля свого забили, панів прогнали, а самі почали різатися і дорізались до того, що пішли у гіршу неволю.

53. Бо на їх господь хотів показать усім язикам, що нема свободи без христової віри.

54. І с той пори племена романське і німецьке турбуються, і королів і панство вернули, і про свободу кричать, і немає в їх свободи, бо нема свободи без віри.

55. А племено слов'янське то найменший брат у сім'ї Яфетовій.

56. Трапляється, що менший брат любить дуже отця, одначе получає долю меншу проти старших братів, а потім, як брати старші своє потратять, а менший збереже своє, то і старших виручає.

57. Племено слов'янське ще до прийняття віри не йміло а ні царей, а ні панів, і всі були рівні, і не було у них ідолів, і кланялись слов'яне одному богу — вседержителю, ще його й не знаючи.

58. Як уже просвітились старші брати греки, романці, німці, тоді господь і до менших братів слов'ян послав двох братів: Константина і Мефодія і духом святим покрив їх господь, і переложили вони на слов'янську мову святее письмо, і отпраповать службу божую постановили на тій мові, якою всі говорили посполу, а сього не було ні у романців, ні у німців, бо там по-латинські службу одправовали, так що романці мало, а німці овсі не второпали, що їм читано було.

59. І скоро слов'яне преймавали віру христову так, як ні один народ не преймавав.

60. Але було два лиха у слов'ян: одно — незгода між собою, а друге те, що вони, як менші брати, усе переймали од старіших; чи до діла, чи не до діла, не бачучи того, що у їх своє було лучше, ніж братівське.

61. І поприймали слов'яне од німців королів і князів, і бояр, і панів, а през того королі були в їх вибрані урядники і не чванились перед народом, а обідали с самим простим чоловіком за рівню, і самі землю орали, а то вже у їх стала і пиха, і помпа, і гвардія, і двор.

62. І панів у слов'ян не було, а були старшини; хто старший літами і до того розумніший, того на раді слухають, а то вже стали пани, а у їх неволники.

63. І покарав господь слов'янське племено гірше, ніж другі племена, бо сам господь сказав: кому дано більше, з того більше і зищеться. І попадали слов'яне в неволю до чужих; чехи і полабці — до німців, серби і болгары — до греков і до турок, москалі — до татар.

64. І здавалось от загине племено слов'янське, бо ті слов'яне, що жили около Лаби і Помор'я Балтицького, ті пропали, так що і сліду їх не осталося.

65. Але не до кінця прогнівився господь на племено слов'янське, бо господь постановив так, щоб над сим племеном збулось писаніє: Камень его же не брегоша зиждущий, той бисть во главу угла.

66. По многих літах стало в Слав'янщині три неподлеглих царства: Польща, Литва і Московщина.

67. Польща була з поляків і кричали поляки: у нас свобода і рівність, але поробили панство і одурів народ польський, бо простий люд попав у неволю саму гіршу, яка де-небудь була на світі, і пани без жодного закону вішали і вбивали своїх невольників.

68. Московщина була з москалів і була у їх велика Річ Посполита Новгородська, вільна і рівна, хочь не без панства: і пропав Новгород за те, що і там 469 завелось панство, і цар московський взяв верх над усіма москалями, а той цар узяв верх, кланяючись татарам, і ноги ціловав ханові татарському, бусурману, щоб допоміг йому держати в неволі неключимій народ московський, християнський.

69. І одурів народ московський і попав у ідолопоклонство, бо царя свого нарик богом, і усе, що цар скаже, те уважав за добре, так що цар Іван в Новгороді душив та топив по десятку тисяч народу, а літописці, розказуючи те, звали його христоролюбивим.

70. А в Литві були литвяки, та ще до Литви належала Україна.

71. І поєдналась Україна з Польщею як сестра с сестрою, як єдиний люд слов'янський до другого люду слов'янського нерозділимо і незмісимо, на образ іпостасі божої нероздільної і незмісимої, як колись поєднуються усі народи слов'янські поміж собою.

72. І не любила Україна ні царя, ні пана, а зкомпоновала собі козацтво, єсть то істеє братство, куди кожний, пристаючи, був братом других — чи був він преж того паном чи невольником аби християнин, і були козаки між собою всі рівні, і старшини вибирались на раді і повинні були слугувати всім по слову христовому, і жодної помпи панської і титула не було між козаками.

73. І постановили вони чистоту християнську держати, тим старий літописець говорить об козаках: «татъби же и блуд ниже именуются у них».

74. І постановило козацтво: віру святую обороняти і визволяти ближніх своїх з неволі. Тим-то гетьман Свирговський ходив обороняти Волощину і не взяли козаки миси з червонцями, як їм давали за услуги, не взяли тим, що кров проливали за віру, та за ближніх і служили богу, а не їдолоу золотому. А Сагайдашний ходив Кафу руйнувати і визволив кільканадцять тисяч невольників з вічної підземної темниці.

75. І багато лицарів таке робили, що не записано і в книгах міра сього, а записано на небі, бо за їх були перед богом молитви тих, котрих вони визволили з неволі.

76. І день ото дня росло, умножалося козацтво і незабаром були б на Україні усі козаки, усі вільні і рівні, і не мала б Україна над [со]бою ні царя, ні пана, опріч бога єдиного, і, дивлячись на Україну, так би зробилось і в Польщі, а там і у других слов'янських краях.

77. Бо не хотіла Україна ітти услід язиков, а держалась закону божого, і всякий чужестранець, заїхавши в Україну, дивувався, що ні в одній стороні на світі так щиро не молються богу, ніде муж не любив так своєї жони, а діти своїх родителей.

78. А коли папи та єзуїти хотіли насильно повернуть Україну під свою владу, щоб українці-християне повірили, бутсім справді усе так і єсть, що папа каже, тоді на Україні з'явились братства, такі, як були у перших християн, і всі, записуючись у братство, був би він пан чи мужик, називались братами. А се для того, щоб бачили люде, що в Україні осталась істинная віра і що там не було ідолів, тим там і ересі жодної не з'явилось.

79. Але панство побачило, що козацтво росте і всі люде скоро стануть козаками, єсть-то вільними, наказали зараз своїм крепакам, щоб не ходили в козаки 480 хотіли забить народ простий як скотину, так, щоб йому не було ні чувства, ні розуму, і почали пани обдирати своїх крепаков, отдали їх жидам на таку муку, що подобную творили тільки над первими хистіянами, драли з їх, з живих, шкури, варили в котлах дітей, давали матерям собак грудями годувати.

80. І хотіли пани зробити з народа дерево або камінь, і стали їх не пускати навіть в церкву, хрестити дітей і вінчатися, і причащатися, і мертвих ховати, а се для того, щоб народ простий утертяв навіть постать чоловічу.

81. І козацтво стали мучити і нівечити, бо таке рівне братство християнське стояло панам на перешкоді.

82. Але не так зробилось, як думали пани, бо козацтво піднялось, а за їм увесь простий народ, вибили і прогнали панів, і стала Україна земля козацька вольна, бо всі були рівні і вільні, але не надовго.

83. І хотіла Україна знову жити з Польщою по-братерськи, нерозділимо і несміємо, але Польща жодною мірою не хотіла одрікатись свого панства.

84. Тоді Україна пристала до Московщини і поєдналась з нею як єдиний люд слов'янський с слов'янським нерозділимо і несміємо, на образ іпостасі божої нерозділимої і несміємої, як колись поєднуються усі народи слов'янські між собою.

85. Але скоро побачила Україна, що попалась у неволю, бо вона по своїй простоті не пізнала, що там був цар московський, а цар московський усе рівно

було, що ідол і мучитель.

86. І одбилась Україна од Московщини, і не знала, бідна, куди прихилить голову.

87. Бо вона любила і поляків, і москалів як братів своїх і не хотіла з ними розбрататися, вона хотіла, щоб всі жили вкупі, поєднавшись як один народ слов'янський с другим народом слов'янським, а ті два с третім, і було б три Речі Посполиті в однім союзі нерозділиво і несмісимо по образу Тройци божой нероздільной і несмісимою, як колись поєднуються між собою усі народи слов'янські.

88. Але сього не второпали ні ляхи, ні москалі. І бачуть ляцькі пани і московський цар, що нічого не зробить з Україною, і сказали поміж собою: не буде України ні тобі, ні мені, роздеремо її по половині, як Дніпр її розполовинив, лівий бік буде московському царю на поживу, а правий бік — польським панам на поталу.

89. І билась Україна літ п'ятдесят, і єсть то найсвятіша і славніша война за свободу, яка тільки єсть в Історії, а розділ України єсть найпоганіше діло, яке тільки можна знайти в історії.

90. І вибилась з сил Україна, і вигнали ляхи козацтво з правого боку Дніпрового, і запановали пани над бідним остатком вольного народу.

91. А на лівім боці ще держалось козацтво, але час од часу попадало у неключиму неволю московському цареві, а потім петербургському імператорові, бо останній цар московський і первий імператор петербурзький положив сотні тисяч в канавах і на костях збудував собі столицю.

92. А німка цариця Катерина, курва всевітня, безбожниця, убійниця мужа свого, востаннє доконала козацтво і волю, бо, одібравши тих, котрі були в Україні старшими, наділила їх панств[ом] і землями, понадавала їм волюну братію в ярмо і поробила одних панами, а других невольниками.

93. І пропала Україна. Але так здається.

94. Не пропала вона, бо вона знати не хотіла ні царя, ні пихи, а хоч і був цар, та чужий, і хоч були пани, та чужі; а хоч з української крові були ті виродки, одначе не псовали своїми губами мерзенними української мови і самі себе не називали українцями, а істий українець, хоч був він простого, хоч панського роду, тепер повинен не любити ні царя, ні пана, а повинен любити і пам'ятувати єдиного бога Ісуса Христа, царя і пана над небом і землею. Так воно було прежде, так і тепер зосталось.

95. І Слов'янщина хоч терпіла і терпить неволю, та не сама її сотворила, бо і цар, і панство не слов'янським духом сотворено, а німецьким або татарським. І тепер в Росії хоч і є деспот цар, одначе він не слов'янин, а німець 487, тим і урядники у його німці; оттого і пани хоч і єсть в Росії, та вони швидко

перевертуться або в німця, або в француза, а істий слов'янин не любить ні царя, ні пана, а любить і пам'ятує одного бога Ісуса Христа, царя над небом і землею. Так воно було прежде, так і тепер зосталось.

96. Лежить в могилі Україна, але не вмерла.

97. Бо голос її, голос, що звал всю Слов'янщину на свободу і братерство, розійшовся по світу слов'янському. І одізвався він, той голос України, в Польщі, коли 3 мая постановили поляки, щоб не було панів і всі були б рівні в Речі Посполитій; а того хотіла Україна за 120 літ до того.

98. І не допустили Польщу до того, і розірвали Польщу, як прежде розірвали Україну.

99. І се їй так і треба, бо вона не послухала України і погубила сестру свою.

100. Але не пропаде Польща, бо її збудить Україна, котра не пам'ятує зла і любить сестру свою так, якби нічого не було між ними.

101. І голос України одізвався в Московщині, коли після смерті царя Олександра хотіли руські прогнати царя і панство і установити Речь Посполиту, і всіх слов'ян поєднати по образу іпостасей божественних нерозділимо і несмісимо; а сього Україна ще за двісті років до того хотіла.

102. І не допустив до того деспот: одні покончили живот свій на шибениці, других закатували в копальнях, третіх послали на заріз черкесові.

103. І панує деспот кат над трьома народами слов'янськими, править через німців, псує, калічить, нівечить добру натуру слов'янську і нічого не зробить.

104. Бо голос України не затих. І встане Україна з своєї могили, і знову озоветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа — ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні у сербів, ні у болгар.

105. Україна буде неподлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським.

Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місто, де на карті буде намальована Україна: «От камень, его же не брегоша зиждущий, той бисть во главу».

ΚΡΙΤΙΚΑ ΙΔΕΪ
ΜΗΧΑΪΛΑ ΔΡΑΓΟΜΑΝΟΒΑ

Михайло Лозинський

Українське національне питання в творах Михайла Драгоманова

У нашій викладі поглядів Драгоманова про українське національне питання звернемося найперше до 1. книжки “Громади”, яку він видав як “Переднє слово” до свого цілого видавництва, даючи в цій “Переднім слові” загальний виклад своїх суспільно-політичних ідей в приложенні до України.

Червоною ниткою через цей виклад, – як і через всі політичні писання Драгоманова про українську справу, – тягнеться історично-національна свідомість, яка зв’язує минулість народу з сучасністю в основу для змагань для ліпшої будучності. Ця історично-національна свідомість належить до основних елементів у поглядах Драгоманова про українське національне питання.

Характеризуючи визвольні змагання українського народу під польською державою Драгоманов пише:

“У часи найдужчих повстань нашого мужицтва проти панства показувалися найбільші змагання громад по всій нашій Україні стати в спілці поміж себе”.

“У часи найбільшої сили козацтва українського, від Хмельниччини (1648 р.) до першого руйнування Січі за Мазепи (1709 р.), видно, як росло в наших людей знання про те, що вони осібна порода людей, не вважаючи на підданство якій державі або й на саму віру, осібна від поляків (універсали, вселюдні листи Хмельницького і др.), далі від мосуовинів (універсали Виговського і др.) від тих і від других (листи Петрика й Січових товаришів), що вони всі мусять бути вільними і стати всі вкупі і в спілці (лист Б. Хмельницького, Петрика, Січових товаришів). Далі до кінця XVIII ст. ті всі думки йдуть, все слабіюче.

Важливе діло: в ті ж часи, коли найближче було наше мужицтво до волі, а вся наша Україна до спілки національної, тоді ж наша Україна найбільше звертала на себе увагу і сусідніх мужицтва всякої породи і становилася йому в пригоді, або інакше кажучи: мала найбільше ваги альтернативної”.

Схарактеризувавши з одної сторони української літературне відродження, Кирило-Методіївське Товариство, хлопоманів, а з другої соціальної інтелектуальні рухи серед українського селянства Драгоманів так означає сучасної йому стан української справи:

“Наша мужество Тепер проходить на те, на чому стояла в козацькі часи XVII-XVIII ст. До того ж підходять з різних боків (національного, політичного і соціального) і купки письменних українців, котрі не забули того, що вони українці, і хотять охопити кінець нитки, що ввірвалася в нашій історії в XVIII ст. Чи вмітимуть наші письменні люди вхопитися за край тої нитки, котрий тягнеться сам по себе в нашому мужицтві, чи вмітимуть прив’язати до нього й те, що виплила за XVIII-XIX ст. думка людей, котрих історія не переривалася, і

звести в темноті й на самоті виплетену нитку – іноді більше бажання, ніж ясної думки – нашого мужицтва з великою сіткою наукових і громадських думок європейських людей, – ось в чому тепер все діло для теперішніх людей на нашій Україні. Ось де для них: чи жити чи помирати?!“*

Означивши як ціль суспільно-політичних змагань українського народу: “жити по своїй волі на своїй землі”. – Драгоманів пояснює цю ціль ось як:

“Що ж то значить: жити по своїй волі на своїй землі? Чи то значить тільки залишити свою окрему державу, як напр. зробили це на наших очах італійці?”

“Безперечно, Українці багато втратили через те, що в ті часи, коли більша частина других порід людських в Європі складала свої держави, їм не довелося того зробити.. Як там не є а своя держава, чи поволі чи по неволі зложена, була й досить ще є для людей спілкою задля оборони себе від чужих і задля впорядкування своїх справ на своїй землі по своїй волі. Тільки ж не всіх справ і не до всіх людей рівно! Тепер вже люди переросли державні спілки і прямують і волею і неволею до якихось інших. Тепер вже показалося, що і в тих породах людських, котрі мають свої держави і великі і багаті й вільні (напр. як Франція, Англія), або й великі спілки вільних держав (як С. Американська Спілка), більша частина людей бідує мало чим менше, ніж бідують мужики українські. Безперечно, що коли б українці перш усього вибилися з-під чужих держав і зложили свою, вони б стали також, як і другі породи, самі мізкувати, щоб полегшити ту біду, від якої терплять скрізь люди. Тільки ж того, що пропало, не вернеш, а надалі повстання проти Австрії й Росії, таке як робили за свою державну спільність італійці за поміччю Франції, – для нас річ не можлива. Швидше можливе тіло для нас стати усім в одній державі; це коли б одна з тих держав, що тепер володіють нашою землею, вдівала решту її від другої держави. Звісно, це швидше може зробити Росія з Австрією, ніж Австрія з Росією. Тільки з таким случаєм наші справи не поліпшали б багато, хіба б що наші австро-угорські браття зовсім би запевнилися об сім та пристали б до спільної праці проти всякої неволі, від котрої ми терпимо. Далеко можливіше для українців добиватися в тих державах, під котрими вона тепер, усякої громадської волі за поміччю других порід, котрі теж піддані тим державам. Тільки це таке діло, котре потребує стільки всякої праці, що в кінці її не варто здобути тільки державну волю і спілку. Не варто було б здобути тільки те й тоді, коли б довелося справді людям української породи добитися того через велике повстання і криваву війну. Мало того, що ми бачимо по других людях, котрі мають свої держави, напр. хоч би і в Італії, нас може навчити примір і нашого повстання за часів Богдана Хмельницького, коли наша Україна справді була найбільше подібна самостоячій й чималій державі.

---

*Там же, ст. 29-30. Думку, що задача українського анціонального відродження “вхопити кінець нитки, що ввірвалася в нашій історії в XVIII ст.” розвинув Драгоманів в окремії статті п.н. “Пропащий час”, призначений для ожної з книжок “Громади”. “Пропащоим часом” уважає він весь період історії українського народу під Росією й зазначає потребу самостійного розвитку України. Ця стаття не ввійшла в “Громаду” й появилася друком аж в 1909 р. Не маючи її під рукою, не можемо використати її в цій працію

Схарактеризувавши соціальну революцію (розпад на стани) на Україні пісня Хмельницького та зазначивши, що “в Україні Низовій схода і воля держалися довше, бо там менше було станів та займанщини (бо майже не було хліборобства), а було товариське вояцтво і господарство”, – Драгоманів робить такий вивід:

“У цьому то товаристві, в рівності й спільному господарстві над усім, що потрібно людям, і єсть корінь волі і для людей, маючих свої держави і не маючи їх. “Шабля козацька” інакше послужила “матері нашій Україні” коли б вона, скасувавши “нестерпимую людською неволю”, не ділила людей на стани і не попускала займанщини, а повернула б усю Україну у “вольности усього товариського люду українського”, в те, чим були річки і луки на Низовій Україні для “товаришів Війська Запорозького”. От до того, що справити в наших дідів не стало розуму, коли вони склали козацьку державу – як і ні в кого в ті часи, – до того мусимо тепер після довгої й гіркої науки добиватися ми, їхні онуки, в котрих нема ніякої держави.

Ясне діло, що така велика маса людей, скільки єсть їх на всій нашій Україні, не може бути одним товариством, – інакше вона перестала б бути вільним товариством. Вона мусить стати товариством товариств, спілкою громад, вільних в усіх своїх справах...

Не буде рівної волі тоді, коли хто-небудь буде справляти в усьому за другого, як це робиться виборних державах. Виборний тільки тоді не стане начальством, коли він просто справить те діло, за котрим його вислав другий, котрий знав наперед, яке то діло й наказав, як його треба справити. З цього ясно, що справді вільними можуть бути тільки маленькі держави, або ліпше сказати, громади, товариства. Справді вільною спілкою може бути тільки спілка товариств, котрі просто, чи через виборних людей до кожної справи, обертаються до других товариств, з котрими їм найближче, найлегше, найпожиточніше бути спільними, за потрібними їм справами, віддаючи їм поміч.

Розважаючи далі,, побачимо що й громада потрібна людям тільки для того, щоб кожному було найліпше. Значить, і громада мусить бути спілкою вільних осіб.

От дійти до того, щоби спілки людські, великі і малі, склалися з таких вільних людей, котрі поволі посходились для спільної праці і помочі в вільні товариства, – це й є та ціль до котрої добиваються люди, і котра зовсім не потрібна до теперішніх держав, своїх чи чужих, виборних чи невиборних. Ціль та зветься безначальство: своя воля кожному й вільне громадянство й товариство людей і товариств”.

Вказавши на те, що “це діло не зовсім таке нечуване в нашій Україні”, бо “наша Січ Запорозька була подібною ж вільною спілкою”, та зазначивши, що “тепер ніхто не може сказати докладно ні того, коли напр. світ дійде до таких безначальних порядків, про які сказано вище, на всіх доріг, якими він дійде до них”, – Драгоманів вказує на тенденцію суспільного розвитку:

“Тільки ж до того всього, до тих безначальних порядків світ іде і йтиме, бо доти не може бути спокою між людьми, поки де-небудь хто-небудь буде в якій-небудь неволі... До них добиваються і будуть добиватись люди навмисне і ненавмисне, і через науку, і через державні переміни, і через повстання, і через усякі спілки між людьми. У Західній Європі і Америці є вже сотні тисяч людей, котрі просто прямують до таких порядків. То партія соціальна-громадська, соціалісти-громадівці...

Тепер ще нема сходи між тими громадівцями ні в тому, як добутися тої зміни в порядках громадських, яку вони здумали, ні в тому, як коначне впорядкувати товариське життя в спілках малих і великих. Приміром таких незгод можуть служити суперечки навіть між тими з громадівців, котрі більше других готові тепер же сказати, як треба повалити теперішні порядки і чим їх зараз же замінити, – між тими, котрі належать до спілок громадських крайєвих і всекрайєвих (інтернаціональних) і котрі викладають рішуче свої думки на з'їздах своїх виборних. Напр., тоді як одні не лягають більше неволі кожної особи, товариство і громади (повне безначальство, анархія, як каже Прудон і другі романці, а зі слов'ян напр. Бакунін), то другий наполягають більше на спілку всієї породи або країни, та народну державу (Volksstaat), велику (напр. у німців), чи меншу (напр. у флананців). Тільки ж корінні думки в європейських громадівців все-таки однакові, а таке чи інакше впорядкування громад малих і великих по тим думкам зробиться скорше силою потреб людських ніж заранніми розмовами, більше потребами впорядкувати працю над вирубкою пожиточних людям річей господарських чи то малими чи великими купами і спілками людей, ніж думками (політичними) про порядки державні і протидержавні з перемінами в державних порядках або скасуванням тих порядків через повстання. Повне ж бззначальство, повна воля кожної особи завше зостанеться ціллю всіх порядків чи по малим чи по великим спілкам, так само як думка вменшати до 0 перешкоду від тріння в машинах”.

Як бачимо, Драгоманів виступає тут як соціаліст анархічного напрямку, якого політичним ідеалом є анархія-безначальство: воля особи в вільній спілці громад, воля спілки громад вільній Федерації спілок цілого культурного світу, яка була б здійсненням інтернаціонального братства народів*”.

*Характеризуючи Драгоманова як “соціаліста анархічного напрямку”, ми поняттям “соціаліст” характеризуємо його суспільно-економічний ідеал (“спільне господарство”), а ближчим означенням цього поняття: “соціаліст анархічного напрямку” його суспільно-політичний ідеал (безначальство). В щоденній політичній мові “соціалізм” і “анархізм” уважаються поняттями, які себе взаємно виключають, та історично-науковим розумінню - анархізм являється одним із головних напрямків соціалізму, який протиставляється другому головному напрямку, соціально-демократичному, який в щоденній політичній мові називають звичайно соціалістичним. Різниця між соціально-демократичним і анархічним напрямком лежить в поглядах на політичний ідеал (цю різницю зазначив і драгоманів, вказуючи на те, що одні соціалісти, як Прудон і Бакунін налягають більше на “повне безначальство” - анархію, другі ненародні державу - “Volksstaat”), як також в поглядах на тактику. Щодо цього соціально-демократія виставляє ряд домагань, обнятих т.зв. мінімальною програмою, себто таких, що можуть і повинні бути здійснені в рамках теперішнього капіталістичного ладу, перед переменою його на соціалістичний, шляхом конституційного законодавства при участі й під натиском соціально-демократичних послів.

Погляди Драгоманова, висловлені в I. книжці “Громади” сформовані в програму в “Громаді” – український часопис ч. I за листопад-грудень 1880 р. У цій програмі, підписаній М. Драгомановим, М. Павликом і С. Подолінським читаємо:

“У справах політичних ми бажаємо:

1. Рівного права для всієї особи, як чоловіків і парубків, так і жінок і дівчат усякої породи (раси);
2. невідмінної волі слова, печати й науки, зборів і товариств;
3. безперешкодної самоуправи (автономії) для кожної громади в її справах;
4. повної самостоячости для вільної спілки (федерації) громади на всій Україні”.

Як бачимо, в цій програмі виставлений політичний ідеал самостійної України, бо “повна самостоячість для вільної спілки громад на всій Україні” означає самостійну Україну в рамках того анархічного ладу, який проголосили автори програми своїм суспільно-політичним ідеалом.

Виставивши цей ідеал, Драгоманів у дальших виводах в I. книжці “Громади” розглядає способи здійснення його на Україні. Ось його слова:

“Розваживши над тим станом, котрим тепер стоїть наша Україна, ми бачимо, як далекий від тих безначальних громадських порядків і як теперішні порядки навіть не дають нашим людям роздумати докладно про своє життя, а не то, щоб стати до того, щоб перемінити їх. З цього вже ясно видно, що люди, котрі посватилися на те, щоб послужити українським громадам, мусять добуваючись до тої кінцевої цілі, користуватися всякими й малими змінами теперішніх порядків”.

“Ми вважаємо, що нашим людям слід добиватися від тих змін котрі, як показують приміри усіх других країн в Європі, мусять наступити і в Росії ще раніше, ніж велика частина громад зрозуміє потребу докорінної зміни в теперішніх порадах: добиватися скасування царської й чиновницької самоволі,

Натомість анархісти не виставляють мінімальної програми і відкидають участь в законодатній праці парламенту, вважаючи за єдину вказану тактику безпосередніх змагань До соціальної революції. Як побачимо далі, Драгоманів щодо тактики розходиться з анархізмом.

У щоденній політичній мові також поняття “анархія” вважається не в своїм історичнонауковому значенні (“безначальство”, себто змагання до знесення влади, отже до стану повної свободи в організації суспільності), тільки як змагання дезорганізації, з руйнування всякого публічного порядку, хаосу, “війна всіх проти всіх”. Так само під “анархізмом” розуміють щоденній політичній мові “тероризм”, коли тим часом тероризм є тільки одним способом політичної боротьби, якого протягом історії уживали різні політичні партії: двірські, військові, церковні так само як ті, які щоденній й політичній мові називають “революційним”.

Тут зазначимо, що Драгоманів, призначаючи моральність окремих терористичних актів, як уружний супротивлення органам влади, народні бунти і т.п., на тлі даного політичного порядку, - відкидав тероризм як систему політичної боротьби.

Ці уваги вважалими за потрібні, щоб характеристика Драгоманової як “соціаліста анархічного напрямку” не була хибно зрозуміла.

пкотра певне заміниться виборним урядом (уставним царством, а далі цілком виборною гетьманщиною або республікою)**.

“Звісно, ні один з тих, хто поставив собі ту конечну ціль, про яку ми сказали вище, – тобто цілковите безначальство цілковите громадянство, – не може задовольнитися малими змінами в теперішніх порядках, а добившись їх, буде добиватися все більшого і більшого. У самих менших змінах, в змінах державних, він буде байдужіший до того, як там впорядкується вище державне начальство, а більш налягатиме на те, щоб збільшити власну волю кожної особи в слові й праці, волю кожної людської породи, спілки, громади, країни, щоби, скільки мова, зменшити силу державного начальства чи то царського чи гетьманського, чи то управи (адміністрації) чи самої виборної ради (парламенту) перед силою особи, громади, і щоб дати їм більше способу для того, щоб заложити живі початки порядків безначальних.”

У дальшій викладі Драгоманів говорить про справу перемінити старих порядків на нові взагалі. Його думки такі:

“Ми думаємо, що давати дуже велику вагу повстанням, а до того й вірити в те, що велика корінна зміна усіх громадських і господарських порядків, котру звуть соціальною революцією, може стати тілом одного великого повстання, навіть і в одній великій країні, – це показує звичку думати більше в людях писемних за ті часи, коли люди, поставлені в державних урядах (царі й виборні, як напр. яacobинці в часи Великого повстання французького в XVIII ст.), думали, що вони можуть державною силою згори повернути життя і самі думки і звичаї тисяч і мільйонів людей, як їм завгодно. Такі державні думки йшли тоді поруч із старою наукою про природу, наукою, котра довго навчала, що Бог творить в світі чудеса, а потім, коли дібралися до того, щоб побачити порядок в зміні всього на світі, то все-таки думали про скорі зміни, про перевороти на світі земному, – *les revolutions du globe terrestre*. У XIX ст. багато було повстань – ані одно з них не здоліло змінити до коріння порядків не то громадських і господарських, а навіть і державних. Недавніми часами й науки про природу, геологія і біологія, показали, як йдуть всі зміни на світі, і замінити слово *revolution* на слово *evolution* (розпускання, зріст). Нова наука природне мусить перевчити писемних людей і в їхніх думках про зміни порядків громадських, відучити від звичок держати свої думки найбільше на державних справах та державних змінах, та скорих переворотках, та повстаннях, і привчити пам'ятати, що всі порядки в громадських громадах ростуть, а не роблять відразу, і що державні чи протидержавні заходи і повстання – тільки частина тих приводів, якими посуваються зміни в людському житті, а далеко не все. До того ж і наука про громадське життя, де далі, все більше вияснює, що державні порядки колись, тоді, як найголовніше діяло державне була війна, були коренем господарських змін, напр. забирання землі вояками, а тепер державні порядки найбільше – тільки покрівля порядків господарських і наслідок думок людських, і що значить їхні заложити ні повелити в кінець не можна відразу. Сама думка про “безнача-

---

*Там же, стор. 49-50 - “Уставним царством” називає Драгоманів конституційну монархію, “Гетьманщиною” - республіку.

льство" відкидає всяку думку про переміни згори вниз, а не знизу вгору: від особи до товариства й далі, примушує перемінити слова revolution sociale на evolution social і зменшити віру в самі повстання. Повстання можуть починати будити громадський розум, можуть кінчати старі порядки, коти вже підкопані з усіх боків іншими способами (те й друге видно напр. на повстаннях з-за такого що доволі простого діла, як державна воля й спільність Італії), а зробити нові порядки, та ще й громадські й господарські, саме повстання не може. Навіть повалені старі порядки, особливо громадські, вертаються безпремінно "на другий день повстання", коли їх нічим замінити таким, щоб господарські потреби людські, так чи сяк, та вдовольнялися, – з тими потребами люди не ждуть довго. Таке й Лишилося в 1848-1849 рр. у Франції, коли в перший раз в великому місті попробувано було зразу перевернути старі господарські порядки, поки самі ще щирі громадівці не здоліли й здумати, а не то зробити зразу усі нові порядки. Майже на тому самому зупинився і повстанський уряд "Паризької громади" 1871 р., котрий навіть майже зовсім не змінив корінних громадських і господарських порядків, не скасував осібною обладнання ні хат, ні фабрик, як через те, що це мало бути в самому Парижі людей, котрі би предстали на те, так і через те, що тоді б йому прийшлося самому поробити всі нові порядки в Парижі, а далі в усій Франції, без котрої трудно собі думати життя Парижу. Сила зросту нових порядків значить настільки в повстаннях проти старших порядків, а особливо не в скасуванні державних порядків скільки в зрості малих і великих товариств між людьми, в смітті звичаїв і думок людських по всіх громадах якої країни, коли не всіх країн, хоч би на перший раз самих європейських, в цілім ряді Питань зовсім не політичних, а громадських і господарських, родинних, наукових.

Тепер ще є люди між чесними громадівцями, котрим такі думки не любі, котрі навіть думають, що коли люди не будуть вірити в те, що зараз же все буде по-їхньому, то й руки опустять. Тільки це такий же самий страх, як і той, що мов би то, коли люди перестануть в Бога вірити, то всі злодіями стануть. Зовсім інакше: власне віра вте, що завтра все буде по-нашому, коли не сповниться (а ми бачили це не раз за XIX ст.), доводить до того, що в людей, котрі вчора вірили й горячилися, завтра руки опускаються".

Коли тут Драгоманів розглядає критичну віру у всесильність "соціальної революції" в розумінні "одного великого повстання", та в програмі, поміщеній в 1 числі "Громади" – "українського часопису", звертається знов увагу на недостачу самого мирного поступу для досягнення "визначальних порядків". Там читаємо:

"Ми не можемо тут розказати подрібно про способи, котрими треба доходити, щоб сповнилися всі оці наші бажання. Виступаючи з письменством, ми вже тим показуємо, що не відхиляємося від мирної праці для громадського поступу наперед (прогресу). Тим часом ми не маємо марних надій. Ніде ніколи докорінні зміни громадського життя не робилися тільки мирним поступом. На Україні, ще може менше ніж деінде, можна сподіватися, що начальство і панство поволі зреклися свого панування через те простому народові на Україні не обійтися без оружного бою й повстання (революції). Тільки це повстання передасть у руки хліборобських і робітницьких громад і товариств сили і природи і струмен-

ти, потрібні для здобутку”.

В одній з своїх статей в журналі “Вольное слово”, критикуючи становище анархічного органу “Le Revolte”, в яким працювали між ін. Крапоткін і Алізе Реклі, Драгоманів так означає своє відношення до проблеми соціальної революції:

“Саме поняття соціальна революція не має смислу, коли розуміти слово революція в звичайному значенні горожанської війни... Революція як оружане повстання певної меншості (більшості нема чого повставати*) є поняття круга відносин політичних, державних, і там має повний смисл, бо певної меншості буває досить для повалення даного зверхнього державного ладу і встановлення іншого, хоч не все буває досить для укріплення його. Але що може зробити як-небудь меншість якій справі, як заведення спільного використовування дібр, що вимагає добровільної згоди і високого морального розвитку великої більшості населення?! Тут і не дуже велика більшість не вистане... Для того, щоб люди могли міцно заступити старий порядок новим, особливо таким складником, як націоналізація чи навіть інтернаціоналізація власності, треба, щоб вони мали в умовах готовий план такої організації, який виробляється чи, ліпше сказати, виростає рядом досвідів у постійній, різносторонній боротьбі з відчуваючим порядком і в таких самих пробах заведення нових порядків. Цей ріст і творить суспільну еволюцію, в якій воєнні акції, як вибухи клясової ненависти, бунти і революції очевидно неминучі, але творять тільки часті її і притім зовсім не найосновнішу”.

Те саме говорить він в своїй автобіографії:

“Будучи соціалістом по своїм ідеалам, я переконаний, що здійснення цього ідеалу можлива тільки в певній поступенності і про високим розвитку мас, через що й досяжна більше при допомозі духовної пропаганди ніж кривавих повстань. З огляду на те, що Україна – моя вітчизна – розділена на дві часті, австрійську й російську, та що вперше є певна політична свобода, якої немає в другій, то на мою думку діяльність соціалістів у кожній частині повинна бути інша: в Австрії можна приступати до організації властиво Соціалістичної партії з робітників і селян українців в союзі з поляками і жидами, в Росії треба перше добитися політичної свободи; натомість соціалістичні ідеї можуть бути поки що розширювані в Росії тільки науково-літературним способом. Дістати ж політичну свободу в Росії українська партія, на мою думку, може не шляхом сепаратизму, а тільки разом з іншими націями і областями Росії шляхом федералізму”.

Ми старалися словами самого Драгоманова показати, як він уявляв собі шлях до здійснення соціалізму.

---

*Увага, що “більшості нема чого поставати” невірна. Державна організація дає правительську таку силу, що вона навіть в найвільніших конституційних державах може довго держатися при владі противолі величезної більшості горожан. Розуміється, що вільних конституційних державах більшість має інші способи, крім революції, щоб поставити на своїм, але це не значить, що всяких державних відносинах їй “нема чого поставати”.

Як бачимо, тут він розходився не тільки з анархічним, але й соціально-демократичним напрямком західноєвропейського соціалізму, а саме з тактичної виключністю обох напрямків, стоячи на становищі, яке після його смерті знайшло вислів у німецькій “ревізіонізмі”, французьким “реформізм” і т.п. і напрямках соціалізму, – на становище часових компромісів між ідейно-блискими партіями для досягнення означених цілей*.

З тих самих причин що більше розходився від сучасними йому російськими революціонерами всіх соціалістичних напрямків, яких спільною призначеною ознакою була пропаганда соціальної революції в Росії. Натомість Драгоманів, вказуючи на примір Західної Європи, доказував, що в Росії спільними зусиллями всіх партій і груп, які поборюють самодержавство, треба перше всього здобути політичну свободу, за поручену конституційним будівництвом держави, як конечно умови дальшого поступу.

Ця його пропаганда боротьби за політичну свободу як найпершої і найважливішої політичної задачі в Росії має для розвитку політичної думки в Росії історичне значення. Петро Струве, редактор заграничного журналу “Освобождение”, органу російських лібералів безпосередньо передконституційного періоду, так означає це значення пропаганди Драгоманова: “Драгоманів перший з російських публіцистів дав російській демократії широку і ясну політичну програму. Він перший різко й виразно вияснив російському громадянству зміст і значення конституційного порядку, особливо ж прав особи, основ самоуправи”. Так само Кистяковський, характеризуючи значення Драгоманова в історії боротьби з самодержавством за політичну свободу, каже: “У цій славній традиції російського громадянства зовсім Ясно вирісонується значення Драгоманова як першого консеквантивного конституціоналіста, творця першої російської конституційної теорії”.

Так ми переходимо від основних соціально-політичних ідей Драгоманова до його поглядів на політичні задачі того періоду, в якому розвивав він свою діяльність. У тих поглядах знайдемо також те, що є предметом нашого дослідження: думки Драгоманова про українське національне питання. Виклад основних суспільно-політичних ідей Драгоманова був для цілий цього нашого досвіду тому потрібний, бо тільки знаючи основу суспільно-політичного світогляду Драгоманова, можна зрозуміти й оцінити як слід його думки про політичні задачі того часу, який для політичного діяча являється часом реальних можливостей.

Ми вже знаємо, як означав драгоманів ті політичні задачі: здобути для Росії,

---

*Характеристику таких ідейних компромісів, яких візирець бачив Драгоманів передусім в англійській політичній життю, дає він в своїй статті п.н. “Неполітична політика”; ось його слова: “Ми думаємо, що непохибно відмінною компромісу від крутіства і обману можна признати ось що: У компромісі чоловік не змінює і не таїть якое своїх думок, а тільки, з тремлячись в певну хвилину до того, щоб його думки стали законом для громади, ставить в цю хвилину таку їх кількість, яка на той час може бути освоєна громадою, і прийме для того поміч і других людей, котрі цій точці згоджуються з ним, хоч не згоджуються в інших, причому ніхто не таїть від другої сторони своїх основних думок.”

отже і для тої величезної більшості української нації, яка живе в російській державі, політичну свободу. Діяльність Драгоманова в цьому напрямі здобула йому – як ми бачили – почесне ім'я “творця першої російської конституційної теорії”; це ім'я здобув він цілим рядом політичних праць, яких завершенням являється проєкт конституції для російської держави, оголошений в публікації “Вольний Союз – Вільна Спілка”.

Ця публікація, яка з одного боку є висловом політичних поглядів Драгоманова, з другого продуктом його зносин з різними національними і політичними групами російської держави, з якими його звела його політична діяльність, містить в собі “проєкт основ статута українського товариства Вольний Союз – Вільна Спілка” і “пояснюючу записку” до проєкту. Сам проєкт ділиться на три частини: I. про цілі товариства, II. про способи діяльності товариства, III. про внутрішню організацію товариства; про другу частину проєкту автор заявляє що вона “не має претензії на повноту”, а третю частину зі зрозумілих причин (організація товариства залежна від місцевих відносин, а при тім мусить бути тайна) оставляє зовсім невиконаною. У першій частині – про цілі товариства – міститься проєкт конституції, якої товариство має добиватись для російської держави з огляду на інтереси українського народу в Росії.

У тогочаснім українським громадянстві в Росії Драгоманів бачив елементи, які могли би згуртуватися в таке політичне товариство, а в різних політичних групах як російського громадянства так і інших народностей Росії елементи, які могли би разом з українцями злучитися до спільної боротьби за конституційну перебудову Росії на основі програми “Вільної Спілки”. Звідси й характер проєкту конституції; він, на думку автора, мав бути по змозі реалістичний, мати шанси на здійснення.

Сам Драгоманів про це говорить: “Цей проєкт, для свого здійснення, вимагає організації досить широкої щодо складу, енергійної і завзятої щодо діяльності, а притім на протязі досить значного часу. На основі примірів політичного життя інших держав Європи цей протяг треба означити на літ 10-15, і то при відповідно прихильних умовах”. Усе що твориться на наших очах в останні роки в політичному житті Росії, показує Ясно неможливість для цієї країни оставити при нинішнім політичним і соціальним порядку, а так само й те, що ця країна не вийде з цього порядку без енергійної діяльності самого населення для його зміни. Тому думає чим людям в Росії остається або зараз Приступити до такої діяльності або терпіти на собі й на дітях своїх всі наслідки своєї пасивності. Не заходячи далеко, вже перед останньою балканською війною багато людей зрілого віку, маючих і впливових в певних кругах, мало свідомість конечно здебільшої часті реформ, які містяться в нашім проєкті, і багато навіть виставляло ту свідомість безпосередньо в пресі і на зборах – та тільки, закриваючися різними причинами, не приступили до організованої енергійної діяльності для практичного здійснення своїх ідей. З того часу минуло вже сім літ, – половина часу, який можна назвати періодом діяльності політичного покоління і який приймаємо ми для діяльності нашого політичного товариства”.

Перейдемо до самого проєкту конституції, яку здобути для російської держави мало бути ціллю товариства “Вільна Спілка”. Цей проєкт міститься в III. точці

першої частини статуту товариства.

Найважливішою задачею “Вільної Спілки” в Росії в теперішній і найближчий час повинна бути праця для перебудови цієї держави на основах “політичної свободи”.

“Під словами політична свобода треба розуміти: А) права чоловіка і горожанина, Б) самоуправу”.

До “прав чоловіка і горожанина” належить між ін. “ненарушимість національності (мови) в приватному і публічному житті”.

Самоуправу ділить автра на місцеву і державну.

Місцева самоуправа обнимає ряд територіальних одиниць знизу вгору; відповідно до того проект знає самоуправу громадську (сільську й міську), волосну (“волость” обнимає кілька сіл), повітову, краєву (“обласну”).

Щодо крайової самоправи, автор пропонує поділити Російську державу “відповідно цілості (“совокупності”) географічних, економічних і етнографічних умов” на 18 крау; крім того козацькі землі і середньоазійські землі творили би поки що окремі адміністративні території.

Територією російської України ділить автор на 4 краї: Поліський (східні частини Сідлецької Люблінської губ., південні повіти Гроденської губ., повіти Пинський і Мозирський Мінської губ., і Волинська губ. крім південно-східної частини, септоповітів Житомирського і Новгородсько-Волинського по р. Случ) Київський (південно-східна частина Волинської губ., губ. Київська, Чернігівська і Полтавська без південно-східної частини, себто без повітів Константиноградського, Полтавського, Кобеляцького і східної частини Кременчуцького), Одеський (губ. Подільська, Бессарабська, Херсонська, західна частина Катеринославської, себто по р. Дніпро, і губ. Таврійська крім пов. Мелітопольського і Бердянського), Харківський (повіти Мелітопольський і Бердянський Таврійської губ., південно-східні повіти Полтавської губ., Харківська губ. і південні, Слобідсько-українські повіти Курської і Воронізької губ.).

В Одеський край увійшли би також ціла румунське населення Росії, що автор пояснює тим, що “повести просту границю між румунським і українським населенням не тільки в Херсонській губ., але в самій Бессарабії зовсім неможливо, а виділяти Бессарабію (1.052.000 населення, з того 49% румунців, 31% українців) в окремий край і не економічно спричини малої величини цього крау і не вигідно для національних інтересів херсонських румунів”.

Характер нашої теми не дозволяє нам викладати подробиці проекту щодо організації Російської держави від самоуправи громадської до державної. Зазначимо тільки в загальних рисах, що в селах органом самоуправи мав би бути збір (“сход”), який вибирав би управу і старшину; в містах, волостях, повітах, і краях – думи, які вибирали би управу; у кінці загальнодержавна репрезентація складалася без двох палат: з Державної Думи, вибраної, які думи

нижчих самоуправних територіальних одиниць, загальним голосуванням, і з Союзної Думи, зложеної з делегатів крайових дум, по приміру Швейцарської Ради Контонів (Conseil des Etats), Сенату Злучених Держав Північної Америки і вищої палати Кромерижського проєкту австрійської конституції.

Про компетенцію органів місцевої самоуправи згадаємо що сільські збори і міські, волосні, повітові думи завідували би між ін. “публічним початковим і (по мірі засобів) середнім шкільництвом”, а крайовим думам прислугувувало би право “нагляду за публічним шкільництвом в краю завідуванням школами середніми, удержуваними крайовим коштом, а також колами вищими й науковими інституціями (академіями і т.п.)”; ця компетенція – як побачимо далі – важна власне з огляду національне питання.

Подавши основу конституційної перебудови Росії, Драгоманів в IV. точці першої частини статуту заявляє:

. “З вище поданих основ політичної перебудови Росії треба вважати особливо важними: 1) права чоловіка і горожанина і 2) місцеву самоуправу; натомість у праву цілої Росією при Помочі центрального парламенту без признання і забезпечення тих прав і місцевої самоуправи треба вважати так само мало оберігаючою Свободи взагалі інтереси України зокрема, як і теперішній устрій Російської держави”.

Ту саму думку – зазначування особливої ваги прав особи і самоуправу нижчих територіальних одиниць – зустрічали ми вже в I. книжці “Громади”, коли Драгоманів говорив про способи “закладення живих початків безначальних порядків”. Ту саму думку висловлює він і тут, говорячи про способи оберігання інтересів України.

На закінчення першої частини статуту автор заявляє:

“Після всього сказаного цілі українські товариства “Вільна спілка” в теперішній час можуть бути коротко означені цими словами:

I. Цілі загально-горожанські:

- а) Права чоловіка і горожанина – як необхідна умова особистої гідності і розвитку,
- б) Самоуправа – як основа для змагання до соціальної справедливості.

II. Ціль окремішньо-національна:

Політична свобода – як спосіб для повтору української нації в сім'ю культурних націй”.

Тут зустрічаємо знов ту саму думку, яку ми бачили в I. книжці “Громади” і яка є основною думкою в поглядах Драгоманова на історію України, – що з поневоленням України Московією урвалася нитка культурного життя України, що весь період приналежності України до російської держави, це “пропащий час” для України, та що вся суть українського національного питання лежить в тім, щоби наново нав'язати ту нитку, вернути в сім'ю культурних націй.

З другої частини статуту (про способи діяльності товариства) згадуємо тільки увагу про те, що “з відомостей, особливо бажаних членів товариства, Перше всього треба поручати знакомість з політичним, соціальним і культурним життям західноєвропейських народів, а також як найдокладніше ознайомлення з своїм рідним краєм”*, – як також увагу про потреби опиратися на українські історичні традиції: “члени “Вільної Спілки” повинні відшукувати в різних місцевостях і класах українського населення спомини про давню свободу і рівноправність, як прим. самоуправу повітів по т.зв. Литовському праву, міст по т.зв. Магдебурзькому праву, про світську й церковну самоуправу громад і волостей, про братства, про козацьку самоуправу (сотень, полків і всієї Гетьманщини), про різностанові зїзди за Гетьманщини, про Січ і вольності Запорозького Товариства і т.п., і т.п., – піддержувати ті спомини і підводити їх до теперішніх понять про свободу і рівність у просвічених народів”.

У пояснюючій записці для нашої теми важні ті партії, що відносяться до українського національного питання. Сюди належать передусім пояснення потреби окремого українського політичного товариства, означення становища російської України супроти російської держави і представлення основ поділу російської держави на краї.

Політична діяльність Драгоманова на еміграції швидко довела його до конфлікту з усіма майже російськими революційними групами, з яких кожна, будучи в дійсності національно-російською, уважала себе за всеросійську представницю інтересів цілої Росії, і відмовляла іншим національностям, з виїмком хіба поляків та фінів, особливо ж українцям організувати окремі політичні партії. З цим російським революційним централізмом, рідною дитиною російського державного централізму, вів драгоманів постійну боротьбу, обороняючи право і виказуючи потребу організації політичних партій по національностям та вказуючи на те, що всеросійські політичні партії можуть повстати тільки як Федерації однорідних по суспільно-політичним ідеям національних партій.

Систематичний виклад своїх думок в цій справі дав Драгоманів у своїй капітальній праці “Историческая Польша и великорусская демократія” (Женева 1882), у якій розглянув польський російський політичний рух від початку XIX ст., виказав, як вони перейнявшись перші ідеями польської державності, другі ідеями російського державного централізму, не хочуть бачити між Польщею і Росією України, якій не признають Рівного права ні в своїх політичних програмах, ні в справі партійно-політичних організацій, і піддає їх становище критиці, в якій виказав, що вони в цій справі прикриваються вселюдськими ідеями тільки старі думки про панування Польщі чи Росії над українським народом.

---

*В “пояснюючій записці” Драгоманів докладно говорить про те, яку користь для України принесе знакомість з життям Західної Європи з безпосередніх джерел. Він вказує, що відколи російське поневолення поставило стіну між Україною й Західною Європою, західноєвропейська просвіта доходить до України лише через “великоруські столиці”, в яких та просвіта по-перше, обрвана цензурою, по-друге, закрашена закраскою інтересів великоруського централізму.

Свою “пояснюючу записку” до статуту “Вільної Спілки” розпочинає Драгоманів знов з тої самої справи, тільки, розуміється, обмежується до загальних уваг.

“Всяка громадська діяльність – пише він – повинна числитися не тільки зі здоровими думками і змаганнями в громадянстві, але також з пересудами і заблудженнями. З цієї причини ця записка повинна початися від пояснення як назви політичного товариства, якого основи статуту подані вище так і означення поля його діяльності. При нормальних умовах нема потреби пояснювати, що певна кількість осіб вибирає собі для праці певний нарід і заселену ним країну. Але український нарід поставила доля власне в ненормальне положення, головно наслідком двох обставин: а) утрати політичної незалежності (особливо завдяки поділові його країни при кінці XVII ст. між Польщею, Москвою і Туреччиною й б) розділу, що наступив Головно наслідком тої обставини між масою українського народу і більшістю вищих клас, які присвоїли собі признаки пануючих над українським народом національностей: великоруської, польської, німецької (на Буковині) й мадярської і через те втратили безпосереднє почуття свого зв'язку з народом, серед якого живуть. І свідомістю інтересів того народу і його краю або навіть стали серед того народу і в тім краю представниками чужих, а іноді просто шкідливих інтересів. Таке ненормальне положення українського народу стало джерелом цілого круга невірних понять, непорозумінь і софізмів, яких піддержування дає стільки вигоди для різних політичних елементів, що стараються вдержати або досягнути таке чи інше панування над тим народом, що всяка розмова про працю в користь того народу мусить початися опрокиненням тих невірних ідей з пояснень необхідностей тієї праці та її спеціалізації.

Між найбільше розширеними софізмами щодо України не останнє місце займає думка буцімто спеціалізація діяльності в користь українського народу є змагання вузьке з огляду на те, що тепер інтереси всіх народів у цивілізованій світі знаходяться в тісним зв'язку між собою, – або не практичні з огляду на те, що основою політичної діяльності служить тепер держава, а не національність.

Справді, матеріальні і моральні зв'язки між народами не тільки Європи, але цілого світу, зростають так швидко, що всякий громадський діяч щораз більше мусить числитися сходом справ не тільки своєї країни, але цілого світу. Та все-таки реальні умови всякої громадської діяльності, особливо ж політичної, вимагають від нього вибору такого поля приложення його сил, яке своїм простором не перевищило розміру тих сил і до якого сам він міг би найліпше приготуватися з огляду на свої особисті особливості. Після того всесвітність даного руху є вже справою другою категорії, як результат спільності приложення певних сил на безпосередніх, більш обмежених полях діяльності, особливо, коли та спільність буде заздалегідь організована постійними зносинами представників діяльності на тих безпосередніх полях.

Не можна не бачити, що існування певних людських порід – національностей – означає окремим особам або бодай великій більшості їх природні поля для їх діяльності, як тому, що національна мова – найвиразніша і найважливіша з практичного погляду признака людських порід – представляють найприродні-

ший зв'язок окремих осіб певних національних мас і найпередовіших громадських діячів з тими масами, так і тому, що – з малими винятками – люди одної породи зайняли на землі краї зменше більше однорідними умовами для господарства й існування взагалі. Ось чому й перші широкі вправні спільноти – держави – постали – і то з найменшими насильствами – в краях однородних по національності і в багатьох випадках і досі майже не виходять з національних границь, так що в політичній термінології і досі слово нарід (populus, peuple, власне race) і держава (status, etat, властиво empire) вживається в однаковому значенні й однаково заступає словом natio, nation. Поняття про вселюднє, вселюдське досі виловлюється і скільки-небудь реально представляється тільки в виді міжнародного, властива міжнаціонального international.

Звертаючись тепер до українського населення й його краю, ми по-перше бачимо, що те населення носить всі признаки окремої національності. Факт цієї окремішності доказує не тільки безпосереднім почуттям як самого населення так і його чуженецьких дослідників, але й різносторонніми науковими досліддами. Заперечувати ту окремішність рїшаються тепер тільки поверхові або навмисно тенденційні урядники та політики урядових актах та газетних статтях, а не учені, автори монографій, спеціалісти-професори вищих шкіл чи члени академій. Рівночасно один погляд на карту показує нам, що українська порода зайняла означену, досить однородну географічну полосу: край чорнозему від Карпат до Північного схилу Кавказу, край якого Східну частину (від нижнього Дону до Каспія) українці швидко заселяють на наших очах, побороючи тут суперництво пануючою в Росії і навіть найближчої до цього краю по меридіональному напрямку породи великоруської, яка сама звертається передусім у більше східні краї. Скільки-небудь уважне дослідження географічних окремішностей цього краю його положення супроти інших країв* неминуче відкріє всякому існування окремих задач його внутрішньої і зовнішньої політики, які можуть бути раціонально виповнені тільки при певній самоуправі того краю, можливі тільки тоді, коли його населення буде свідоме своєї єдності і своїх інтересів.

Коли до цього додати, що по признанню всіх дослідників українська порода, якої число вже тепер може бути означене на 20 мільйонів, зовсім не позбавлена фізичних і духовних признак вищої людськості і доказала своїй минувшості здібності до культури, незважаючи на неприхильні обставини, – то тим більше треба признати, що український нарід може стати не тільки природним, але і вдячним полем для приложення сил тих осіб, що бажать служити людському розвитку. Посвятитися праці в користь розвитку українського народу не тільки може зовсім вдоволити особи, які піднялися до розуміння вселюдських інтересів, бо вселюдське є ніщо інше, як сума найліпшого і для всіх вигідного в окремих націях, – але свобідний розвиток українська нація буде очевидно не найостаннішим членом в людській сім'ї. Український рух, який в останнім десятиліттю проявляється все з більшою силою, і в своїй найнаївніші часи не мав дійсності іншої цілі, як поворот української нації в сім'ю культурних європейських народів, у яку вона входила до кінця XVII віку, доки деспотична

*Тут автор робить увагу: "Україна з Білоруссю - Краї Чорноморського басейну, як Польща і Литва - Балтійського, а Великоросія - Балтійсько-Каспійського і Північного".

російська держава не провела важкої до переходу границі між величезною більшістю українців і західною Європою і доки все висушуюча державна централізація не паралізувала розвитку українських культурних центрів. Тепер свідома діяльність в користь горожанської Свободи самоуправи населення України, а також з'єднання її просвічених клас з масами народу, pomoже очевидно українській нації скоротити та віддалення яке повстало в останніх століттях між її розвитком і розвитком народів Європи, які значно її випередили, – ціль, яка вже сама по собі не може не бути признана достойною змагань морально-розвинених людей, особливо ж вигодуваних серед українського народу і завдяки його праці”.

Переходячи до означення становище російської України супроти російської держави, Драгоманів далі говорить:

“Все сказано зовсім не виключає для українського народу, отче і для осіб, що віддаються діяльності серед нього, значення умов державного життя і особливого життя російської держави, в якій знаходиться величезна більшість українського народу, ані не усуває необхідності особливо тісних зв'язків як цього народу з іншими народами Росії так і тісної згоди осіб, що віддаються праці в користь української нації, з особами, що працюють для інших націй цієї держави...

Цей нарід терпить тепер в російській державі від політичним оглядом він не признання його національності разом з усіма іншими недержавними народами Росії, а також взагалі не признання прав людських і громадських та недостачі самоуправи, від монархічного деспотизму і правительстваної централізації, котрі є політичним ворогом, спільним для всіх народів Росії, не виключаючи й того, якого національність є в державі пануюча. Цей ворог може бути побіжний тільки спільними зусиллями всіх народів, які повинні для того організуватися як внутрі себе, так і між собою. “Вільна Спілка” власне має передусім зайнятися організацією серед українського народу сил, здатних до боротьби з тим ворогом, щоби опісля приступити разом з іншими подібними їй організаціями до нападу на договорога і до перебудови Російської держави на основах політичної свободи. Зосередження діяльності “Вільної Спілки” в перші часи на українській території зовсім не відвело би Таким чином її діяльності від цілої Росії, тільки не дало би тій діяльності найпрактичніший напрям. Навіть виключне посвячення просвічених людей, що живуть на Україні, діяльності в користь тамонього народу неостало би без впливу і на всю Росію, бо характер, здібності і традиції українського народу дають основу надіятися на швидший успіх визвольних ідей серед нього, коли тільки просвічені люди на Україні покинуть свій теперішній моральний і фізичний абсентеїзм і щиро повернуться до свого народу. У такому випадку розбуджені до визвольних змагань українські землі не встали би без впливу й на всю Росію. та про якусь українську виключність тепер дивно й говорити. Горяче змагання добути для українського населення права чоловіка і горожанина та самоправу, – при вище згаданій свідомості, трутності й зайвості політичного сепаратизму для українських областей Росії*, – дає власне запоруку, що люди, які посвяtilися

*На цім місці наведено аналогічну думку Драгоманова про польський сепаратизм:

визволенню українського народу, будуть найгарячішими прихильниками перебудови цілої Росії на основах найбільше корисних для свободи і розвитку всіх її народів.

Про основу цього поділу російської держави на краї Драгоманів пише:

“В ряді одиниць місцевої самоправи існуюча в Росії адміністраційний земська одиниця – губернія – опущена і заступлена новою – краєм. Цього зрештою не можна вважати нечуваною новиною, бо щось подібне представляють тепер округи шкільні й судові, генерал-губернаторства, а винувшись представляли губернії Петра Великого.

Теперішні губернії, для чистого адміністраційних цілей і по канцелярським міркуванням, часто зовсім випадковим, є одиницею зовсім невідгідними для земських інтересів. Земська одиниця, середня між повітом і державою, повинна лучити в собі отці умови: 1) обніматися край однорідні по характеру землі й населення, 2) бути достаточна населеною, щоб мати засоби для заспокоєння потреб місцевих, але не під силу повітам (прим. каналізація, меліорація, удержування вищих шкіл і т.п.) 3) досить великою, щоб її представництво стояло в певній віддаленні від дрібніших повітових справ і рівночасно щоби воно могло мати значення перед державою, цебто щоби в першому випадку воно могло не обмежити, а в другим обороняти місцеву самоуправу. Ні одній з тих умов не відповідає теперішня губернія, і тому повинна бути утворена нова земенська одиниця – край...

За основу цього поділу ми брали на якусь одну ознаку землі чи населення, тільки по змозі цілість окремішностей краю: природних, які спричиняють єдність економічних інтересів його населення, а також національних, які означають єдність його духовних інтересів, причин ми звертали Головну увагу на окремішності першого роду. Властива національні права обєрігаються по думці нашого проекту признанням прав чоловіка і горожанина, яких часть вони творять. Силою цього признання всяка національна мова, – головне маючи найбільше практичного значення признака національностей, – цебто мова скільки-небудь значної групи населення повинна користуватись ненарушеним правом уживання в школі, судді інших публічних інституціях. Далі самоуправа громадська і повітова може достаточна оберегти не нарушимість національних мов у школі, особливо початковій, де це особливо потрібне для успіху справи**.

“Як зовсім особисту думку ми дозволили собі зауважити, що відділення польської Землі від Росії власними зусиллями поляків немає правдоподібності успіху і ледве чи була би вигідне для польського племена при всіх теперішніх умовах політичного життя в Європі. Не говорячи вже про те, що для Привеслянського польського населення ледвечі було б вигідне під економічним, а й під моральним оглядом відділення від краю Дніпрового басейну (а тільки про відділення “Привеслянського краю” може бути скільки-небудь серйозна розмова), – але навіть і те відділення могло би наступити тільки при Помочі Німеччини, яка очевидно поставила би Польський край в залежно від себе відношення. Ось чому ми тепер подали би голос проти всякої практичної підмоги польського сепаратистського руху українцями і поставили би за Ціль змагань українських політичних діячів зносинах з поляками – позискати їх для програми перемині Росії на вільну союзу державу” (“Вольний Союз”, стор. 42).

** Звернемо увагу, що самоуправа країв, наскільки вони національно однорідні, обєрігала

Очевидно, і край повинен служити береженню і розвиткові моральних інтересів національностей, але коли але коли ті інтереси достаточо бережні іншими умовами, тоді при рішенні питання про устрій край можна – зовсім без страху за національні інтереси – звернути особливу увагу на інтереси іншого роду, прим. господарські. Ось чому в деяких випадках нашого проекту поділу Росії на краї допущення мішаність населення, в інших населення одної національності розділені на кілька країв, як це зроблено особливо ще до багатонаціональних і займаючих великі простори національностей, як прим. великоруси й українці, які хоч би творили навіть окремі держави, та все-таки повинні бути розділені на краї, щоб уникнути невигод централізації. Взагалі для пояснення і оправдання проекту поділу Росії на краї можна сказати, що він більше відповідає поділові Швейцарії, ніж тому, до якого змагають національні політики австрійської держави: в Швейцарії живе населення трьох великих національностей: французької, німецької, італійської, і двох малолюдних відмін романського племені (т.зв ретроманці в кантоні Гравбінден), і всі вони користуються кожна в своїй місцевості певними правами, але під політичним оглядом швейцарське населення групується не в національній області, а в кантони, з яких багато мають мішаний національний характер.

Вироблюючи проект статуту “Вільної Спілки”, мав Драгоманів на увазі російську Україну. Про австрійську Україну в зв'язку із змаганнями “Вільної Спілки” висловлює він у “пояснюючій записці” оці зауваги:

“У теперішній час взаємна роля України Галицької і російської по відношенню до вище представлених цілей “Вільної Спілки” представляється нам так:

Здійснення певної частини названих цілей в російській Україні, за введення в Росії політичної свободи, яка поведе за собою міцну організацію інтелігенції для праці в користь свого народу, буде мати як найбільше рішучий вплив на ту боротьбу, яка ведеться тепер в Австрійській Україні проти національно-соціального гніту над тамошнім народом. Незалежно від безпосередньої помочі, яка тоді без сумніву буде давана українцям з Росії, вже одна моральна підмога визволеної організованої російської більшості українського племена повинна мати рішучий вплив на підйом духа в австро-угорській меншості того племені*. З другого ж боку навіть і тепер, при всіх невигодах положення українців Австро-Угорщині, їх край, дякуючи певній політичній свободі, може мати корисний вплив на російську Україну. Всім відомо, що Галичина вже від 1863 р. служить місцем, де друкуються українські твори, переслідування російською цензурою. Австрійська конституція дозволяє закладення політичних товариств, скликування сборів, і – тому в австрійській Україні можливе, прим., закладення робітничьких і селянських організацій, як по національностям, так і інтернаціональних, з народностей, які живуть і в російській Україні: з українців, жидів, поляків, румунів. Закладення таких організацій є тепер в австрійській Україні пекучою konieczністю, якої здійснення з

би нерушимість національних мов у вищим шкільництві супроти евентуальних замахів держави.

**Тут автор робить увагу: “Не неможлива річ, що вплив українських країв у Росії на весь російський державний союз заставить його і до воєнних виступів проти Австро-Угорщини, коли в ній українці будуть оставати в таким невідгднім положенню, як тепер.

з різних причин ледве чи можна наступити тепер без помочі російської України. Така поміч була би нагороджена впливом тих товариств також на російську Україну, як через природне проникання так і через примір і досвід, який по заведенню політичної свободи в Росії, міг би бути просто перенесений на російську Україну. Ось чому певна, хоч би поки що тільки попередня попередня участь в справах австро-угорської України особливо важна для тих з членів "Вільної Спільки", що мають більш інтернаціональні змагання і держаться соціальних ідей, для яких тепер нема приложення в Росії. У кінці така участь корисна для російських українців взагалі, бо вона веде до установа зв'язків з їх західноєвропейським політичним життям, без всякого сумніву більше складним і вищим по розвитку всіх своїх функцій, яке тому може слугувати школою для всіх громадських діячів у Росії".

З цих слів достатньо видно, як високо цінив Драгоманів значення хоч дещо свободнішої австрійської України для поневоленої російської України. З другого боку зрозуміла річ, що Драгоманів, на випадок швидкого здійснення своєї програми перебудови Росії, допускав, що російська Україна опиниться в багато корисніших умовах від австрійської та що тоді свободна, зорганізована в автономічних краях, маючи вплив у російській державній Федерації більшість українського народу старатиметься допомогти Австрійській меншості своїх земляків.

При цій нагоді скажемо кілька слів про погляди Драгоманова на українське питання в Австрії і в Галичині.

Ми вже бачили, що він ставив взірець Швейцарії вище від змагань до перебудови Австрії на основі національно-територіальної автономії. Поділяючи загальноприйнятну тоді думку, що демократизація, зносячи політичну перевагу чужих вищих клас над народніми масами поневолених народів, тим самим знесе національний гніт, думав він, що Австрія з поступом демократизації переміниться в велику Швейцарію, а Галичина в Швейцарію в мініатюрі. Маючи ясний погляд на тогочасні польські партії, які супроти українського народу стояли на становищі історичної Польщі, і відносяться непримиримо до того польського становища, він все-таки вірив, демократизація й тут принесе зміну й уможливить польсько-українську згоду на швейцарський взірець.

Критикуючи в статті п.н. "Неполітична політика" т.зв. "нову еру" й виступаючи проти угоди з польською шляхтою, Драгоманів вказує як ціль українських політичних змагань в Галичині повалення політичного панування шляхти. "А тоді – пише він, – і національна справа Руська рішилася би сама собою, бо раз би впала шляхетська гегемонія, то впала би в Галичині і примусова польськість, котра немає другої підстави окрім у шляхетстві". Вияснюючи польське панування над українцями тогочасним політичним станом в Австрії він пише: "Інакше й бути не може, аж поки політичні порядки в Австрії не зміняться так, що русини стануть частиною демократичної більшості в Галицькій сеймі і в Австрійській раді державній... От до такої переміни політичного стану речей в Австрії мусить іти природна політика русинів". Вважаючи з огляду на "новоерську" політику народолюбів потрібним заложенням нової, поступової, опозиційної української партії, висловлює він ось яку надію: "Ми певні, що нова .

народні руська партія знайти собі зразу прихильників серед поляків, котрі починають не задовольнятися до теперішнім політичним станом в Галичині, а надто серед тих, котрі не зятяглися зовсім у теперішні політичні польські партії”

Будучність показала, що надії Драгоманова на корисність демократизації для українського народу були вірні, однак на величність польської демократії від ідеології історичної Польщі – зовсім марні.

На свою програму “Вільної Спілки” щодо української політики в Росії покликався Драгоманів також у своїх пізніших писаннях, в яких знаходимо цінні причини для пояснення і зрозуміння того становища, яке зайняв він у “Вільній Спілці”.

Так про славу Українського Державного сепаратизму в Росії на австрофільській основі заговорив він в 1891 р. з приводу “нової ери” згаданий вже статті п.н. “Неполітична політика”, обговорюючи виступи українських послів-народовців у галицьким соймі.

“Дд Романчук і Сичинський – писав він – трохи закрученими в папір фразами говорять таку думку: Австрія мусить мати по своєму боці галицьких Русинів для будучої війни з Росією, в котрій тоді українці стануть на боці Австрії, поставивши навіть прапор західного католицизму проти православ'я тобто цариславія протинного їх національному духу.

Схарактеризувавши так становище українських послів-народовців, Драгоманів, дає аналізу відносин на російській Україні, стараючись виказати, що те становище позбавлене всяких реальних основ. Отже виказує, що про якісь католицькі тенденції серед українського громадянства в Росії не може бути мови, що власне католицизм є там найменше симпатичною вірою*, що селянство інтересується передусім аграрною справою і же наділу землею; що для росіщених елементів на Україні Австрія буде нелюбим німцем; що величезна більшість національно свідомої української інтелігенції думає не про военні комбінації, тільки про конституційну перебудову Росії; що Романчук і товариші можуть Таким чином числити тільки незначні групи “сепаратистів-націоналістів”. Про останніх він пише:

“Вони здавна були на Україні одиницями, і тепер, коли судити по Галицькій печаті, число їх може трошки збільшилося, але політична вартість їх навряд чи прибавилася з того часу, як я бачив особисто таких сепаратистів, котрих я згадував у моїх “Австро-руських споминах”. – “Не треба нам висуватися вгору, Бісмарк з нас усе зробить”, – говорили ті українські сепаратисти. І досі вони не змоглися на що інше, як написання час від часу анонімних дописів у галицькій газеті, і то дописів, котрих вони не вміють навіть теоретично розказати, чого власне їм хочеться, на що вони покладають надії. Хто знає сепаратизм ломбар-

*Характеристичне для національних поглядів Драгоманова що він робить докір російським українцям, що ті через нехідь до католицизму відносяться пасивно до переслідувань холмських українців-уніятів російським правительством.

до-венетяльський, польський і т.д., той не стане навіть тратити часу на говорінку про українських сепаратистів як елемент політичний”.

Драгоманів заявляє, що вказати на це вважає за свій обов'язок, щоб ані Австрія, ані галицькі українці не мали в цім напрямі ніяких ілюзій і не дізнали розчарувань.

Переходячи далі до евантуальности війни між Австрією і Росією, він висловлює такий погляд:

“Але навіть при побіді Австрії над Росією власне галицькі русини не виграють нічого, навіть з національного боку. Сподіватися, щоб навіть велика коаліція європейська, – в котрій в усякому разі не буде Франції, а може й Англії, – могла відірвати від Росії всі українські землі по Дін і Кубань, може тільки божевільна або дитинська фантазія. Увесь “поділ Росії”, який можна припустити, може обійтися на тому, що від Росії відірвуть Царство Польське, Бессарабію та яку блядочку землі на Волині й Поділлю. Так тоді власне національність Русинів заплатить кошти цього поділу, бо в Бессарабії придністровських українців віддадуть на руманізацію, а коли Царство Польське злучать з Галичиною і назвуть цілий край Королівством Польським, то поляки стануть там в такій більшості проти русинів, що русина буде ще важче встоюватися за себе, ніж тепер. Блядочка Волині й Поділля не змінить пропорції”.

Того самого 1891 року написав Драгоманів свої “Чудацькі думки про українську національну справу”*. Тут він також говорить і про сепаратизм і про програму перебудови Росії на основі автономії і федерації, – виступаючи проти виводів органів галицьких народовців, буцім то “обрусеніє” йде “з духа, вдачі, характеру, історії великоруського народу”, та протиставляючи такому поглядові підперту історичними виводками думку, що: “На скільки нам звісно історія і теперішній стан Європи, то ми можемо сказати, що не було й нема такої нації і національної держави, де б не було свого обрусенія”, або й не зосталося слідів його й доси, і що, значить, системи подібні об обрусеніє суть ознакою непевної національності, а певного порядку громадського, котрий відповідає певному періоду зросту народів”.

У VI. розділі своєї праці, обговорюючи проблему української політики в Росії, він пише:

“Відповідно до того, звідки ми будемо виводити ту систему, “обрусенія”, котра тепер давить нас, українців, як і другі невеликоруські нації, ми складаємо собі думку про те, як нам бути з тим “обрусенієм”.

Коли згодимося, що це “обрусеніє” вирікає з “духа, вдачі” і т.п. (дивись про цю синоніміку в “Правді”) великоруського народу, тоді нам зостається одне з двох: або рішуче йти до того, щоб відірватись від великорусів у осібну державу, чи до другої держави, або, коли на те нема ні сили ні охоти, то скласти руки і ждати своєї смерті.

*Появилася в “Народі” й окремою відбиткою. Ми користуємося виданням партії українських соціалістів-революціонерів з 1915 р.

Я не нав'язую свої думки нікому, і навіть радий би був, якби мої думки в цій справі були перекинені фактами, – але поки що я кажу одверто, що ніде не бачу сили, ґрунту для політики державного відриву (сепаратизму) України від Росії, а окрім того бачу багато інтересів спільних між українцями і Росією, напр., право колонізації країн між Доном і Уралом (Про це говорив я в брошурі “Вільна Спілка – Вольний Союз”).

Справа про “український сепаратизм” – справа делікатна. Але зовсім обійти її не можна, хоч би з огляду на те, що тепер пишеться в певних галицьких виданнях. Я вже мусив говорити про це в статтях “Неполітична політика”...

Не бачучи ніде ні в якій силі громадській на Україні, окрім хіба частини Польської шляхти і то дуже тепер наляканий урядом і мужиками, ніяких підстав для державного сепаратизму і бачачи, що він проявляється тільки слабенькими з наукового і письменського боку анонімними дописами в “Правду”, я й відмовляю тепер по крайній мірі всякої серйозності української сепаратизмові.

Не тільки в російській Україні нема “цілої партії” сепаративної чи австрофільської, а нема навіть одного кружка людей з такими думками, котрий мав би яку-небудь серйозну політичну вагу. Основу своє свідоцтво між іншими і на тому, що український сепаратизм і австрофільство нічим себе не проявляє крім анонімних дописів у якій-небудь “Правді”. Звісно всяка протидержавна праця потребує часами таємностей, аноніму, псевдоніму, – але щоб увесь якийсь сепаратичний рух держався самою таємністю та проявлявся тільки фразами в анонімних дописах, того ми не бачили Ні в однім серйознім національно-політичним русі, напр. у італійців, мадярів, поляків і т.д. Що ж то вона за ідея, що не знайшла собі за 20-30 років ні одної людини, котра би без маски, сміливо проговорила її, котра б не віддала за ту ідею не то життя, а навіть частину свого спокою, кар'єри і т.п.? Очевидно, що таку ідею треба просто вважати за практично неіснуючу, – *quantite negligeeable*.

Не маючи під собою ніякого політично-соціального ґрунту, а в собі ніякої сміливості, український сепаративні тенденції не доходять ні до якої навіть літературної ясності і держаться самими тільки чуттями та й то більше негативними ніж позитивними, котрі звичайно самі себе бояться...

Коли ж ми признаємо, як дійсно й є, що “обрусеніє” є ознака і наслідок ненаціонального духу, а певної державно-адміністративної системи, тоді ми ставимся зразу на реальний ґрунт в боротьбі з тим обрусенієм: станом боротися з тою системою і при тому боротися, безперемінно маючи союзників, між котрими будуть і самі великороси, бо система шкодить і їм, душить і їх. Ми вже сказали, що система та – політично-адміністративна централізація, загострена чиновницько-царським самодержавієм. Система ця має ворогів усій Росії і ті вороги природні наші союзники, з котрих впрочем ми мусимо зробити вибір відповідно плебейському стану нашої національності, пам'ятаючи, що напр., аристократичні противники російського уряду самі стануть на його бік проти нас, або кликатимуть його проти нас, як тільки виступлять одні проти другий і їх і наші клясові інтереси (так в 60-ті роки кликали російський уряд проти “української хлопоманії” польські пани, котрі в той же час самі сприяли польсь-

кому сепаратизмові!).

Найприродніші наші союзники в Росії це всі недержавні народи, котрі, виключивши поляків, німців і румунців та по частих грузинів і вірменів, є націями плебейськими. Реальні обставини життя цих народів такі, що їм політика сепаратизму так чимало личить як і нам, і далеко ліпша політика федералізму. Найбільше мають шансів на сепаратизм поляки, бо сепаратизм жмінки балтицьких німців серед неприязних їм литовців і естів байка! Та й то багато поляків бачать, що при всіх теперішніх обставинах Європи, котрі житимуть, аж поки соціальний рух не переборить її зовсім (а це певно, потребує не одного десятка років), – відрив Конгресівки від Росії (бо про Польщу 1733 р. й говорити нічого!) був би економічною руїною для тої Конгресівки. Ведімо ж укупі зі всіма державними народами Росії спільної енергичну критику теперішньої політичної адміністративної централізації і деспотизму Росії і також агітацію за систему противну – вільностей і децентралізації.

На тій дорозі ми знайдемо підмогу й серед самих великоросів. Мені казали деякі дописувачі "Правди": як ми можемо іти спільно з великоросами, коли між нами нема нікого, хто б признав наші національні права? – Щоб уже так не було нікого, це забагато сказано. А далі все така постанова справи зовсім не політична... Коли ми признаємо, що ми стратили свої національні права через брак свідомості нашої національності і не можемо дійти до них через певну політично-адміністративну систему, то нам може бути інтересним тільки: 1) щоб національна свідомість росла серед наших власних земляків, 2) щоб великороси помагали нам, а не перешкоджали ламати ту політично-адміністративну систему.

Перше є наша домовна справа, про котру нам з великорослими нічого й говорити. Коли національна свідомість залежить найголовніше від науки і письменства, то ми мусимо перш усього самі не лягати на те, щоб розвинути в себе те й друге...

З великоросами ми можемо говорити тільки про другий пункт: про боротьбу з деспотизмом та політично-адміністративною централізацією. Перший приступ до розмови може бути такий: хочуть вони зберегти "предворительную цензуру", котра давить і їх письменство, чи ні? Звісно ж, що і преса великоруська і земства, навіть шляхта московська й дума городська Москви говорили за свободу печати, а значить в суті і проти таких заборон, як ті, котрі давають українське письменство з 1863 і 1876 р. Нехай собі великороси як хочуть дивляться на наше письменство, але нехай тільки допоможуть собі й нам скасувати "предварительных цензоров", то ми вже й виграємо чимало. Те ж саме і У других точках прав людини і товариства. Добудемо вкупі з великоросами "хоть куцу а все ж конституцію", то нею покористується наша національність, чи хочуть того великороси, чи не хочуть.

Трудніше впорядкувати ті справи, для котрих мало одної вольностей особи й приватних товариств, а де потрібна публічно-громадська поміч і навіть примус: школи, суди, фінанси. справи ті входять прямо в державні і тут примір різних європейських конституційних держав показує, що навіть при конституції мо-

жуть бути нації привілейовані і скривджені майже до проскрипції. Безперемінної і в Росії прийдеться вести боротьбу проти державно-національного централізму, – але ж та боротьба зовсім не безнадійна. Найвідповідніше буде, коли боротьбу ту напр. ми українці, будемо вести на ґрунті не національному, а державно-адміністративному, тобто виставляти на перший план потребу автономії місцевої і крайової, автономії громад, повітів провінцій (губерній чи груп їх). Така програма буде мати себе всіх розумних людей якої б національності хто не був, а там, коли яка громада чи країна, користуючись своїм правом, впорядкує собі школи з яким викладом національним, то це буде її діло; головне, щоб ніхто з гори не мав права її перешкоджати. На такому порядку, а зовсім не на поділі держави етнографічній карті держиться національна рівноправність у Швейцарії. У такому порядку є справдешній, здоровий, всім позиточний федералізм, котрий зовсім не те, що розмін централізмів і національних гегемоній на дрібнішу монету, як це бачимо в різних національників, а надто австрійських.

Зрештою нам нічого дуже носитися самим словом федералізм, котре лякає людей, що привикли до звичних централізованих держав європейських. Треба завважити, що тепер до слова цього навіть серед більше освічених і ліберальніших європейців менше прихильності, ніж було перед 1848 р.

Але хоч державному федералізму після 1848 р. не так то пощастило в Європі, то за те адміністративна децентралізація дуже поступила наперед навіть по старим централізованим державам, як Пруссія, не до старого досить ліберального закону про автономію міст додали закон про провінціальну, а тепер і про сільську автономію, – або як Франція, де тепер міста мають досить широко автономію і де покладено початок і автономії департаментів.

Взірцевою для держави не Федеральної може бути Тепер місцева і повітова автономія в Англії після нових законів (local government). Коли, як слід чекати, через кілька років ці англійські порядки доповняться краєвими радами (council) для Шотландії, Валії, Ірландії і особним краєвим виділом парламенту для справ спеціально Англії, то получатися такі порядки, котрі даватимуть людності “Сполучених королівств” усі практично-позиточні боки федералізму, хоч без цього слова.

Ті порядки англійській мусять стати на довгий час взірцем для всіх великих держав Європи, в тім числі й для Росії. Окрім теперішнього, вже дуже гупого через те недовговічного деспотизму царського в Росії нема серйозних перешкод для закладу, звісно, поступенного, подібних порядків. Що все розумніше в Росії тягнеться на гору тих порядків, це доказало земство за 25 років свого життя. Те земство мало своє хиби; тепер під гнітом деспотизму зрїст його мусить притихнути, але цілком знищити його не зважиться і деспотизм; і все-таки воно справдило свою живучість і з ним зв'язану назавжди справа вільностей адміністративного порядку в Росії.

З краєвих земств російського далеко не послїдним показали себе наші українські, а надто Чернігівській і Херсонське, так що ми маємо разом дивитися на земство як на наші симпатичні національні порядки, з котрих мусить вийти

ліпша доля нашої нації. Український автономісти зроблять найрозумніше, коли рішуче зв'яжуть долю свою столицю на Україні і значить в усій Росії. У тій думці нема нічого нового, бо практично українолюбці, котрі ще-небудь робили для освіти і добробуту нашого народу, де є на Україні земські уряди (тобто на лівому боці Дніпра й у Новоросії), завжди рахували на земство і лучали від нього підмогу. Треба тільки поставити таку практику на ґрунт ясної і широкої теорії.

Хто дав собі труд оглянути історію земських урядів у Росії за 25 років, той не може не вбачати однакових напрямків ліпших земців на Україні й у великоросії. Напрямки ті: демократизм і думка про децентралізацію, а також про натуральне групування повітів і губерній для практичних справ: економічних і просвітних, у країни, котрі відповідають натуральним поділам Росії географічно-етнографічним.

Можна сказати, що політично-адміністративні ідеали російських земств, великоруських як і українських, совпадають з програмою наших кирило-методіївських братчиків, звісно, без її занадто ідеального для теперішнього часу федерального американства.

От у цьому ми бачимо ґрунт для практичної згоди нашої з великорусами, хоч би останній не згоджувався з усім нашими думками про нашу національну особність, про наше право на рівну з російською літературою й т.і. По моему чудацькому розумінні, так я би про такі речі ніколи й не говорив з великорусами, як про речі, котрі дійсно до політики, та ще й спільної, не належать, а говорив би про права особи (свободу печати, товариств, судові гарантії для особи й т.і.) та про самоуправу громад, країн, їх право порядкувати свої справи, в тім числі школи, давати свої гроші, на що хочуть, хоч на видання словника українського чи турецького ітд. ітд. А позаяк з історії земських урядів в Росії звісно, що й великоруські земства бажали і прав особи і самоуправи, то я й певнісінький, що згода між нами й великорусами в політичних формах для тих усіх справ наступила б скоро, а там уже всяка особа громада і країна налили би у ті форми такої води, яка їй до вподоби.

Звісно наливання води української не обійдеться без противенства і боротьби. Так це діло людське. Люди взагалі більше звірі ніж ангели, і все добре в них не готове, а розвивається, та до того що боротьбою більше привичок і інтересів, ніж думок. Українство національне неперемінно мусить боротися з централістичними привичками не тільки великорусів, а ще може більше повеликорусених українців, а також з несвідомістю і рутинною самих українських мас. Так все, чого може бажати в цім случаю українолюбець, це, щоб йому було відкрите поле для боротьби...

Проти цього нариса можна сказати тільки одне, – що трудно добитися політичної вольності в Росії. Правда. Але ж відірвати від неї увесь край від Збруча до Кубані ще трудніше. Діло стоїть, що треба або одно, або друге. Третього не пригадаєш!"

Ще раз вертає Драгоманів до тої справи в 1893 р. в своїх "Листах на Наддніпрянську Україну", які є відповіді на поміщені в чернівецькій Буковині

“Листи з Наддніпрянської України” Вартового (пок. Б. Грінченка). Драгоманів пише:

“Свою програму д. Вартовий починає з того, що “зрікається усяких заходів коло політичної самостійності української”. Прочитавши таке, я не міг не спитати себе: за віщо ж д. Вартовий так сердиться на мене за мою полеміку проти українського сепаратизму? І тепер мушу сказати два слова про цю точку, не так pro domo mea, як для пояснення справи.

Д. Вартовий навіть просто недобросовісно поступив, коли написав (у 11 ч “Буковини”) таке: “д. Драгоманов нападав на справжній, правдивий український націоналізм, звучи його сепаратизмом”. Я виступав проти певного націоналізму, признаючи національності (див. про те в “Чудацьких думках”), але ніколи не змішував того націоналізму з сепаратизмом...

Під сепаратизмом я розумів, – відповідно до того, як це вживається в усіх літературах, – стремління до державної окремішності, котре може проявлятися і без усякою етнографічно-національної барви, напр. як було в часи повстання південних штатів Північноамериканської Спілки, коли власне і пішла в моду слово сепаратизм і коли діло йшло об тім, що властиво в одній національності зробити дві держави.

От і я, коли “нападав” на український сепаратизм, то тільки не розмови про те, щоб виділити російську Україну в осібно від Росії державу. Тільки ж я власне навіть і на цей сепаратизм ніколи не “нападав” принципіально, бо не може мати проти нього нічого з боку принципіального. В принципі не тільки всяка нація, чи плем'я, має право на осібно державу, але навіть всяке село...

Коли я виступав проти розмов про українських сепаратизм, то власне вказуючи, що це пусті розмови, котрі не мають під собою ніякого ґрунту. Я й говорив про це навіть не за огляду на російську Україну, де люди прекрасно знають цілу тему сепаратизмові, а зглядно до Галичини, де люди взагалі мало знають російсько-українські справи, де я в часі написання своїх статей у “Правді” 1873 р. здибувався з людьми, котрі рівняли до України мірку напр. корони св. Степана Угорського (Magyar Orszag), і де ще недавно “Діло” говорило про Київське Королівство, “Правда” про “цілу австрофільську партію” в російській Україні, де навіть в соймових бесідах д. Січинський і др. говорили про можливість Ukrainam convertere політично до Австрії, як релігійно до Риму.

Як український публіцист, я не міг зіставити без уваги такі розмови, тим паче що вони зводили певних галичан на фальшиву дорогу. Але в'язавши був і я прихильником політичної автономії українців в формі автономії земської: громад, повітів і країн, в котрій, як я змагався показувати десяток разів, найліпше може виявитися й автономія національна. І тепер ніяк не можу згодитися на раду д. Вартового “зрєктися усяких заходів коло політичної самостійності української”, не згоджуйся між іншим і через те, що без політичної самостійності, чи автономії, не може бути і автономії національної. Коли б не увесь мислить термінології д. Вартового, то я в словах його побачив би просто *Lapsus calami*, випадкову підставку слова “політичної” замість “державної”. Тепер

же я мушу вбачати в словах д. Вартового ознаку темноти думок про політичні справи і через темноту і програми.

Однак огляд історії і теперішньої практики європейських народів показує, що автономія політичної національна можлива і без державної відрубності. От через те і я, не бачучи ґрунту для державного сепаратизму українського, бачу повну можливість політичної національної автономії української на ґрунті земської автономії (self-government), до котрої і в усій Росії в тому числі і в великоруських земствах, висказувалася стільки разів явна симпатія і котра рано чи пізно мусить прийти в життя і в Росії. У “Вільній Спілці” і в “Чудацьких Думках” я говорив про це докладно, і тепер немає рації повторятися.

Д. Вартовий сам кружиться навколо думок, подібних нашим, та тільки якось не може домовитися до чогось ясного, навіть і тоді, коли він зовсім близько підходить до суті діла.

Так він, напр., радить українцям увійти в Спілку з людьми тепер недержавних націй Росії. Думку цю ми не раз розказували за 20 років і навіть пробували реалізувати її, напр., виданням брошури на мові білоруській, проповідь близитися з литвинами, про котру хоч брехливі звістки подали “Московські вестимости” і т.д...

Тільки ж і другий недержавні національності в Росії, виключаючи хіба привеслянських поляків, стоять так, що і в них сепаратизм державний також мало має надій вигоріти, як і на Україні, так що їм треба прийняти програму політичної земської автономії замість сепаратизму. До того така автономія навряд вигорить у Росії без підбори самих великорусів. Я мав пригоду говорити про це не раз, і вважаю за дуже щасливий випадок, що у великорусів, при всіх централістичних звичаях, котрі виробили в них історія, – яку многих других народів Європи, склавши великі держави, – все-таки є великі симпатії до адміністративної децентралізації і земської автономії. Яка тому причина, чи дуже вже велика ширина Росії, чи явна дура з російською бюрократією, але по правді треба сказати, що великоруській громаді далеко більше прихильності до децентралізації, ніж напр. у французькій.

Українці могли би добре використати цю прихильність, коли б узялися за діло зручніше і між іншим коли б більше не лягали на земську автономію, і менше тикали в очі великорусим їх національним централізмом, мов би природженим великорусам...

Поряд з такою безтактовністю українських націоналів барви д. Вартового стоїть те, що вони не показують ні не державним націям, ні великорусам реальних точок для спільности, тобто свого власне політичного, державно-адміністративного ідеалу”.

Проект конституційної перебудови російської держави, даний Драгомановим в проекті статута “Вільної Спілки”, і пояснення, додані до того проекту, як також його думки про ту саму справу, висловлені через 10 літ в “Чудацьких Думках” і “Листах на Наддніпрянську Україну”, дають нам ясне поняття про політичну про-

граму Драгоманова щодо Російської України з огляду на сучасні моральні можливості.

Представляючи свій суспільно-політичний ідеал анархії-безначальства, Драгоманів виставляє рівночасну свій національний ідеал самостійності України, який в рамках анархії-безначальства представляється як "певна самостійність для вільної спілки (федерації) громад на всій Україні".

А говорячи про сучасні йому політичні задачі, виступає він з програмою, яка на його думку в рамках сучасних йому можливостей означала би здійснення самостійності України, отже наближення до ідеалу.

Виступаючи з програмою, на його думку, як найбільше реальною, якою здійснення побачити на протязі 10-15 років, Драгоманів бере на увагу всі сучасні йому політичні відносини, як внутріросійської держави, так і на арені міждержавної політики, а на цій основі приходиться до рішення, що програмою Російської України може бути на державний сепаратизм від Росії, тільки відповідно українським інтересам перебудова російської держави.

У 1884 р. пояснює Драгоманів своє становище тим, що відділити російську Україну від Росії в окрему державу не тільки в сучасній йому момент, але взагалі дуже важко, коли зовсім не можливо, а при тім при певних умовах для інтересів українського народу не потрібно.

З першою тезою Драгоманова, про важкість коли неможливістю ділення України від Росії в окрему державу, – коли візьмемо на увагу сучасні йому і Можливо тоді до передвиження відносини, – не можна не згодитися. А згодившись з нею, мусимо признати вірною також ту дорогу, яку вказував Драгоманів: відповідно українським інтересам перебудову російської держави. Цю дорогу треба мати на увазі, оцінюючи другу тезу Драгоманова, про непотрібність від ділення України від Росії в окрему державу. Цю тезу ставить Драгоманів тільки умовно: при певних умовах, себто, в його розумінні, коли його програма перебудови російської держави буде здійснена.

Через десять літ, в своїх передсмертних писаннях, ставить Драгоманів справу сепаратизму на ще реальніший ґрунт. Десять літ політичного розвитку в російській державі мусили розчарувати його не тільки щодо виглядів на швидке здійснення його програми перебудови Росії, але до певної міри також на здійснення тої програми взагалі – з огляду на випадок прихильності до федералізму в цілій Європі, про що він сам говорить, як також на розвиток політичної думки серед російського поступового громадянства, в яким централістичні ідеї щораз помітніше брали перевагу над ідеями автономії і особливо федерації, чого він не міг не бачити.

І він, виступаючи проти сепаратизму, про який почалися розмови галицько-української пресі в зв'язку австрофільством, виступає не стільки в ролі політика, який принципіально не годиться з даною програмою, скільки в ролі обсерватора, який старається виказати, що для програми сепаратизму на австрофільській основі не мав в даний момент реальної підстави Ані в українсь-

ким громадянстві в Росії, ані в міждержавних відносинах. На його думку сепаратизм Серед російських українців не є ніякою реальною політичною силою, а тільки політичною фантазією одиниць, висловом свого роду політики пасивності, а той розпуки: “прийде, мовляв, Бісмарк, і все зробить”, – а міждержавні відносини не подають ніяких надій на здійснення сепаратичної програми, бо на випадок війни між європейською коаліцією і Росією відірвати від Росії всю українську територію та утворенням з неї із Галичини окремої держави ще значно погіршиться положення українського народу Галичини.

Стверджуючи ці дані, Драгоманів додає: “Я радий був би, якби мої думки в цій справі були перекинені фактами”.

А поручаючи свою програму у відповідний українським інтересам перебування Росії, не передвиженій здійснення цієї програми відповідає: “Правда. Але ж відірвати від Росії весь край від Зруча до Кубані ще трудніше. Діло так стоїть, що треба або одного або друге. Третього не пригадаєш!”

З цього ясно видно, чому Драгоманів не пропагував сепаратизму і виступав проти нього. Не думка, що відірвання української території від Росії небажаний як шкідливе чи хоч би зайве, тільки думка, що воно в даних обставинах неможливе, – була причиною його становища.

З огляду на теперішню сепарати сепаратистичну супроти Росії програму “Загальної Української Ради”, “Союза визволення України” партії українських соціалістів-революціонерів, – та становище Драгоманова може викликати неприхильну оцінку. Однак така оцінка була би занадто суб’єктивна.

Коли ми розглянемо в можливостях відірвання української території від Росії, – на тлі можливостей відірвання якоїсь частини новочасної держави від своєї державної цілісності взагалі, – побачимо, що ті можливості можуть бути тільки виімкові.

Одинока можливість для поневоленого народу визволитися власними силами з-під панування держави, яка його угнітає, була би тільки на випадок такої внутрішньої революції в державі, що вся державна будова була би зруйнована. Тоді поневолений нарід, який мав би глибоку свідомість і сильну волю, міг би здійснити свій ідеал самостійності, – і то тільки при прихильних обставинах, до яких передусім треба зачислити відсутність змагань одержати До теперішніх границі держави чи недостачу сили здійснити ті змагання – серед пануючого досі народу держави, як також прихильний або Бодай Не вороже становище сусідніх держав.

Натомість в нормальних відносинах державного життя національне повстання з огляду на мілітарну організацію і силу держави ніяким чином не може числити на успіх.

Остається інтернаціональний конфлікт, у якому поневолений нарід якоїсь держави, які воюють з його державою, своїм інтересів відірвать його територію від тої держави і поставлять її відносини або державної самостійності або

політично вигіднішої залежності від себе*.

Та числити на інтернаціональний конфлікт можна тільки тоді, коли дані держави бачать свій інтерес визволенню поневоленого народу і коли їм вдасться досягнути такі воєнні успіхи, щоб вони змогли свій план здійснити. Роль поневоленого народу може тут мати тільки моральне значення. Оружної помочі державам, на які числиться, він не може дати** Ті держави можуть числити тільки на те, що він до їх планів віднесеться прихильно та що їх армії зустрінуться на занатій території не ворога, тільки союзника.

Коли ж поневолений нарід не може відірватися від держави, яка його угнітає, власними силами, коли здійснення ідеї сепаратизму залежить від таких виїмкових обставин, як відповідний уклад інтернаціональних відносин, – то ясна річ, що сепаратизм не може бути постійною програмою поневоленого народу. Він тільки може бути одним із способів, якими поневолений нарід може послуговуватися в своїх змаганнях до здійснення ідеалу національної самостійності, притім способом особливої воєнковості.

Значення ідеї сепаратизму в змаганнях поневоленого народу до національної самостійності ми схарактеризували би так: в національних змаганнях панували нагороду ідея сепаратизму знаходиться як постійний елемент в стані укрітим; її уявлення залежить, як ми старалися виказати, від виїмкових обставинах, витворених головною інтернаціональними відносинами. Щоб ідея сепаратизму не розвивалися в напрямі до уявлення, а навпаки завмирала, ця залежить передусім від держави, в якій склад входить поневолений нарід. Розуміється, що

---

*Такий момент переживає власне тепер Україна і Польща. Згадані українські організації сподіваються відірвання України від Росії досягнення державної самостійності при Помочі Австро-Угорщини й Німеччини. Що до Польщі, одна частина польського табору, на основі маніфесту головного коменданта російської армії вел. кн. Миколи Миколайовича, сподівається відірвати польських земель від Австро-Угорщини і Німеччини відбудування з єдиної вільної Польщі під скипетром російського царя, друга частина сподівається відірвання польських земель від Росії і відбудування Польщі при помочі Австро-Угорщини й Німеччини. При тім ця частина домагається, щоби в склад таким способом відбудованої Польщі входили також українські землі, які були відірвані від Росії, як також українська частина Галичини. На ці польські претензії до українських земель на випадок побідної війни Австро-Угорщини Німеччини проти Росії звернув увагу драгоманів ще в 1891 р. Не можна сказати, щоб вони й тепер були зовсім небезпечні, а тоді та небезпека була значно більша, що не могло ставити без впливу на становище Драгоманова в справі сепаратизму.

** Українські Стрільці і польські легіоністи при австро-угорській армії - це горожани Австрійської держави, які в ієликій більшості таки зобов'язані до війська служба. Натомість про подібній формації, чи про масове повстання поневоленого народу проти держави, яка над ним панує, не може бути мови. Доки та держава там панує, кожний такий рух був би засуджений на криваве здавлення. А що до таких рухів після того, як територію поневоленого народу зайняла держава, від якої він живе где визволення, треба мати на увазі, що вони могли би наразити поневолений нарід на криваву пімсту, як на полонених (члени поневоленого народу, які боролися бив армії визволяючої держави проти огнітаючої держави, попавши в полон, були б, як "бунтівники проти своєї держави", виняті з-під постанов міжнародного права про полонених) так - на випадок хоч би хвилювого тільки відтискання втраченої території - на цілім населенню. Та пімста могла би стати для поневоленого народу національної катастрофою.

процеси вмирання сепаратизму можуть спричинити не репресії, тільки така перебудова держави, в якій не було би народу державного і народів поневолених, тільки народи співдержавності. Доки народ почуватиме себе поневоленим, доти все буде готове повивати кожного, хто pomoже йому розбити його кайдани.

Таким чином з одного боку ідея національної самостійності тим самим включає в себе сепаратизм як один з способів здійснення цієї ідеї; з другого ж боку трудність, коли неможливість здійснення ідеї сепаратизму в нормальних відносинах, власними силами поневоленого народу, воєнковість того здійснення від чужих сил – спричинюють, що він не може входити як постійний елемент в програму національної політики поневоленого народу.

Маючи це на увазі, зможемо – здається нам – зрозуміти і оцінити становище Драгоманова в справі сепаратизму. Те його становище як з одного боку не може дати основи до закиду, що він не признавав ідеї самостійності України*, так з другого боку не може бути аргументом проти програми сепаратизму: кожна конкретна програма повстає з огляду на конкретні відносини.

Ті конкретні відносини заставили власне Драгоманова виступити не з програмою сепаратизму, тільки з програмою перебудови Росії на основах автономії і федерації.

Ця програма – перебудова Росії на федерацію автономних країв, утворених “відповідно цілосних географічних, економічних і етнографічних умов”. Край в програмі Драгоманова зовсім не те, що прим. “королівство Галичина і володимирія з вел. князівством Краківським і князівством Освенцімським і Заторським” та інші з різних національних територій зложені “коронні краї” австрійської держави. Прийнятим Драгомановим принцип поділу Росії на краї: “цілість географічних, економічних і етнографічних умов” – відповідає, загалом беручи, національному принципові, бо, – як він каже – “з малими виїмками люди одної породи зайняли на землі країни з більш-менш однородними умовами для господарства і існування взагалі”. Через те в програмі Драгоманова краї, зложенець різних національних територій (прим., Край Одеський), являється виїмком; по правилу краї обнимають національно однорідні території, так що національна мішаність населення краю являється тільки наслідком осілости людей інших національностей на даній національній території.

Натомість границі національних територій не все покриваються в програмі Драгоманова з границями країв; більші національні території, як великоруської української ділить він на більше країв, бо ті території – заявляє він – хоч би творили навіть окремі держави, то все-таки повинні би бути розділені на

*Ми вже мали нагоду більше разів зазначувати, що в програмі “Громади” з 1880 р. ідея самостійної України висловлена з повною ясністю. Що ідея самостійної України і програма сепаратизму не мусить покриватися, про це найліпше свідчить “Загальна Українська Рада”, яка виставляючи для російської України програму сепаратизму в цілі утворення Української держави, рівночасно для Австрійської України виставляє програму автономії в хреницях Австрійської держави.

краї, щоб уникнути невігоди централізації”.

Цьому аргументові не можна відмовити слушности, але з другого боку не можна не бачити, що власне в цій точці будові Драгоманова не дістає завершення.

Коли драгоманів стверджує, що “з малими виїмками люди одної породи зайняли на землі країни з більше-менш однорідними умовами для господарства і існування взагалі”, коли він далі, щодо України стверджує, що скільки-небудь уважно досліджування географічних окремішностей цього краю Італії положення супроти інших країв неминуче відкриє всякому існуванню окремих задач його внутрішнього і зовнішньої політики, які можуть бути раціонально виповнені тільки при певній самоправі того краю, можливий тільки тоді, коли його населення буде свідоме своєю єдності і своїх інтересів”, – то ясно, що та єдність повинна знайти вислів також в державнім будівництві. Потреба тої єдності зазначена в програмі “Громади” з 1880 р. домагання “повної самостійності для вільної спілки (федерації) громад по всій Україні”; та єдність існувала би, – навіть як найбільшій децентралізації, – коли б Україна творила окрему державу. Правно-державної форми для тої єдності не достає власне в програмі Драгоманова, де між краями, утвореними з тої самої національної території, не бачимо ніякого правно-державного зв'язку. Це відноситься однаково як до краю українських так і до великоруських, через що відпадає закид, що програма Драгоманова являється уступкою російський (в національному розумінні) державності.

Щоб установити такий зв'язок, треба було рішитися або поставити між державою і краєм Союз національно однорідних країв, що порушили би суцільність державної будови, а також дало би занадто велику силу такому союзові, як супроти інших країв так і супроти держави, – або прийняти за основу поділ принцип, що кожна національна територія має творити один край, що дало би краї різної величини від найбільших до найменших, а при цьому великих краях могло би бути злчини з невігодами централізації.

До поділу на основі принципу, що кожна національна територія має творити один край, відносився він скептично, бачачи в такому поділі розмін одного – загальнодержавного – централізму на цілий ряд менших централізмів. Особливо, що в Швейцарії, бачив він примір розв'язки національного питання без такого поділу. Одначе на це треба завважити, що швейцарські відносини є продуктом своєрідного історичного процесу і переносити їх до держав, які склалися зовсім іншим історичним процесом, не можна. Боязнь перед новим централізмом на випадок поділу держави на національній основі, пересадна. З одного боку такі централізми можуть повстати і в краях, утворених по програмі Драгоманова, коли самовправа нищить одиниць не матиме чи гарантій чи життєвої сили; а з другого ж боку широка децентралізація і самоуправа нижчих одиниць в краях, утворених з національних територій, при добрим забезпеченню принципу “ненарушимості національностей в приватній і публічному житті”, давала би достаточну запоруку проти централізму і проти угнітання національних меншостей, розкиданих в даній національній території.

На основі виводів Драгоманова – для його становища були міродатні оці моменти: по-перше, клав він більшу увагу на закладення основ, ніж на завершення будови. По-друге, виходив він з того, що коли російський національний централізм (“обрусеніє”) є продуктом державно-адміністративної системи, то саме зміна тої системи вистане, щоб могли з ним успішно боротися. По-третє, старався віддати програму перебудови Росії як найбільше реально, коли якої можна безгуртувати як найбільше сил і тим як найбільше забезпечити її здійснення.

У “Чудацьких Думках” і “Листах на Наддніпрянську Україну” він усе кладе натиск на те, що українці в своїй політичній програмі мусять знайти якнайбільше спільних точок не тільки з недержавними народами, але із великорусами, та що такою спільною точкою являється передусім децентралізація і земська автономія, себто автономія громад, повітів, країв. Цю програму найлегше провести, бо в її переведенню може бути заінтересованими якнайбільше елементів у цілій державі, а рівночасно в земській автономії може виявитися найліпше також національна автономія українців.

Словом, були тут міридатними перш усього конкретні відносини, які на думку Драгоманова запоручували ще найбільший успіх власне такої програмі.

Ті відносини за останніх тридцять літ значно змінилися. Драгоманів був останнім всеросійським політиком, який своїм авторитетом піддержував серед російського громадянства автономно-федералістичні ідеї. Після його смерті – як це признає між ін. Кистяковський* – ті ідеї починають раз більше уступати місце ідеям централізму. Тепер про те, щоб така програма перебудови Росії, з якою виступав був Драгоманов, мала найбільше в вигляді на здійснення не може бути мови, отже тим самим відпадає один з найважливіших аргументів що в свій час промовляли за нею.

При тім треба мати на увазі, що хоч російський національний централізм є продуктом державно-адміністративної системи, то в своїм розвитку він став самостійною силою, яка не розпадеться від самої зміни тої системи, тільки навпаки старатиметься з кожним формах державного будівництва осягти свою ціль**. Цій самостійній силі “нападаючого націоналізму” пануючого народу треба протиставити таку саму самостійну силу “оборонного націоналізму” поневоленого народу, то значить, при державну адміністративних перемінах

---

*У цитованій праці про Драгоманова.

** Ми бачили, як в Галичині, де польське панування над українським народом так було також продуктом державно-адміністративної системи (політичного панування польської шляхти, упадок тої системи зовсім не був упадком того панування. Навпаки, польський націоналізм, репрезентований до того часу тільки шляхтою, здемократизувався і витворив теорію “польського стану володіння”, який в кожних формах державного будівництва мусить бути вдержаний і по змозі побільшуваний як добро цілого польського народу.

Так само російський націоналізм старатиметься забезпечити “російський стан володіння” в кожних формах державного будівництва: перевагу російського елементу в законодавчих і самоправних інституціях, у привілейовані російської мови в публічному житті і т.д. Прим., принайшвидший децентралізації самоуправі основний закон може постановити, що урядовою мовою суду є адміністрації викладаною мовою школи має бути мова російська.

знесення політичних привілеїв пануючого народу і забезпечення політичних прав народу, який досі був поневолений мусить творити самостійну ціль.

Зі зросту свідомості своєї єдності і своїх інтересів і свідомості потреби дати свідомість своєї єдності і своїх інтересів правно-державний вислів як також поставити там у російському націоналізмові – виросла під час змагань до конституційної перебудови Росії в передреволюційним і революційним періоді програма автономії російської України.

Ця програма, хоч була прийнята в передреволюційному періоді “Союзом Освобождения”, організацією російських лібералів, якою наслідницею являється російська конституційно-демократична партія, – одначе в останніх роках зустрічається в кругах тої партії з негативним становищем, і то не тільки з боку таких україножерних націоналістів як Струви чи Маклаков, але також з боку політиків, які виступають проти теперішнього стану поневолення українського народу в Росії.

Програма автономії України зустрілася також з критикою зі становища програми Драгоманова. Пробу такої критики дає Костяковський*, який, пишучи про програму Драгоманова, каже:

“Можна пожаліти, що завдяки крайній ненормальним обставинам, в яких розвивалось російські і українське громадянство за останні десятиліття, швидше широка ніж вузька програма не задовольняє більше сучасних українців. Пануючий напрямок сучасної української пресі безумовно націоналістичний, і основним домаганням, яке виставляють нинішні політичні письменники і діячі, є національно-політична автономія України. Це результат того, що політичні питання до самого останнього часу не могли бути явно опубліковані в літературі, і навіть ще недавно політичні твори Драгоманова були забороненими овочем в Росії. Наслідком такого стану культурної літературний центр України прийшов з свого природного осередку Києва до Львова під охорону Австрійської конституції, ненормальність чого була признана також Імперською Академією Наук записи про положення української літератури. Рівночасно скріпився також ідейний вплив на українську інтелігенцію тої специфічну австрійської громадянської духовної атмосфери, яку витворює непримирима і озлоблена боротьба націй в Австро-Угорщині. Та розуміється, це тільки пояснення, а не оправдання того націоналістичного напрямку, який панує серед сучасної української інтелігенції. Оправдати його годі, бо він продиктований більше почуваннями і пристрастями ніж здоровим смыслом”.

Пояснення – в кожному разі односторонне. Бо по-перше, це, щонайменше спірна точка, чи боротьба націй в Австро-Угорщині являється чимось специфічним, чи радше конечним періодом в розвитку держави, зложений збільше національностей, яка переходить від поділу народів на державні і недержавні до признання всіх народів співдержавними, періодом, який жде й Росію. А по-друге, автор забуває, що на таку власне еволюцію українства мала

*У цитованій праці про Драгоманова.

вплив також еволюція серед російського громадянства еволюція від автономістично-федералістичних до централістичних ідей. Цю еволюцію зазначає в іншому місці своєї праці дуже ясно сам автор. Вставляючи її в зв'язок смертю Драгоманова і природним ослабленням його впливу на російське громадянство.

А щодо оправдання програми автономії України, її оправдує – мабуть нехочучи цього – таки сам автор. Характеризуючи програму Драгоманова він пише:

“Драгоманов був безумовний противник політики національного сепаратизму* і навіть, будучи перше всього реальним політиком, не вважав за потрібне обстоювати в дану хвилю здійснення національно-політичної адміністративної автономії України як цілості, бо признавав автономії дрібніших країв багато легше здійснимою відповіднішою принципові децентралізації; протім він був певний, що і в рамках крайової автономії можуть бути заспокоєні всі головні спеціально українські потреби”.

Що це значить? Що Драгоманів уважав свою програму на якоюсь нарушимою догмою української національної політики, обов'язковою для всіх віків і відносин, тільки твором, відповідним дані хвилі і обставинам, між ін. з огляду на вигляди здійснення. Так характеризує програму Драгоманова сам Кистяковський, – і характеризує вірно. Та коли це так, то на якій основі він хоче нав'язати ту програму як обов'язковою для всіх українських поколінь? Політичні думки Драгоманова не тільки не дають до цього ніяких основ, а навпаки, в них може знайти оправдання власне тої української програми, проти якої Кистяковський так різко виступає, – програми автономії України.

В цій справі можемо знов покликатися на слова самого Кистяковського. Оцінюючи думки Драгоманова про значення національностей, він пише:

“Драгоманів не відкидає значення нації як такої для людськості, не вважає її тільки пережитком давньої минувшести і явищем антикультурним, як це роблять деякі інші соціально-політичні мислителі. Навпаки, в результаті своїх міркувань призначення нації національностей він прийшов до переконання, що вона має велику соціальну і культурно-політичну вартість для чоловіка. Вартість нації лежить на його думку... в тім, що вона являється певною формою солідарності між людьми... Погляд Драгоманова на вартість нації як форми солідарності між людьми заслуговує на окрему увагу. Зазвичай ігнорують те значення нації. В останні часи, завдяки майже виключному пануванню в умовах інтелігентних людей, особливо молоді, соціологічних доктрин Маркса, єдиноцінною формою солідарності між людьми признають клясову солідарність. Однак притім часто забувають, що не всяка клясова солідарність має соціальну культурну вартість. Солідарність аграрних і промислових капіталістів, розуміється, зовсім природно виростає серед загальної боротьби клас, однак вона не представляє вартості зі становища ідеалу соціального і політичного ладу, чи радше, її вартість з того становища є просто негативна.

*Ми бачили, що Драгоманів був власне умовним противником сепаратизму.

Дійсно вартість з всіх класових солідарностей має тільки солідарність, витворювана спільністю класових інтересів робочого народу взагалі і зокрема пролетаріату. Однак і вартість цієї солідарності опирається не на тім, що вона класова, як багато хибно думають, тільки на тім, що в кінцевій результаті вона повинна перемінитися в національну, себто обгорнути всю націю і знести поділ на класи. Коли не тепер, то в будучності пролетаріат неминуче стане більшістю нації, і його ідеал повинен бути здійсненим як ідеал цілої працюючої нації. Таким чином в ідеалі класова солідарність пролетаріату чи взагалі робочого народу сходиться з національною солідарністю. На це, правда, скажуть, що Марк проповідував не національну, тільки інтернаціональну солідарність. Однак такий закид оснований на непорозумінню. Підметом інтернаціональної солідарності є не окремі, відірвані від своїх націй особи, тільки особи, що входять в національні групи і організації або такі ті національні групи. Інтернаціональна солідарність тому і називається інтернаціональна, що вона повстає між націями або національними колективностями. Це висловлює і клич "пролетарі всіх країв лучіться!"

Коли Кистяковський признає слушність думці Драгоманова про значення національностей як одної з форм солідарності між людьми, і то форми, якої також будуть призначена така визначна роль, – то він тим самим побиває всі свої виводи проти домагання автономії України. Бо домагання автономії України (так само, як і домагання української держави) є тільки домаганням – надати правно-державні рами тій формі солідарності між людьми, якою являється національність.

Свої "Чудацькі думки про українську національну справу" кінчить Драгоманів увагою, що їх основою є "приклад до певної справи такого світогляду, котрий тепер руководить усією наукою, – того світогляду, що не признає на світі нічого постійного, стоячого (статичного), а бачить тільки перемену (еволюцію), рух (динаміку).

З такою самою мірою – думаємо ми – треба приступати також до оцінки думок Драгоманова.

Оцінюючи його програму відповідної українським інтересам перебудови Росії, треба мати на увазі, що він не вважав її останнім словом, єдиною і найдосконалішою формою здійснення ідеалу самостійності України, тільки твором, який впливав з його розуміння сучасних йому відносин.

Прихильники програми автономії України чи сепаратизму України від Росії мусять тямити, що програма Драгоманова – так само, як і їх програми – мала на увазі досягнути для українського народу такий ступінь самостійності, який видавався в даних обставинах можливим, наблизити його до повної самостійності.

Хто ж знов береться побувати програму автономії України чи сепаратизму України від Росії авторитетом Драгоманова, той воює словами Драгоманова, а не його думками. Основні думки Драгоманова про національність взагалі і зокрема про Україну містять в собі ідеал національної єдності і самостійності.

Заслугою Драгоманова на полі дослідів про національність являється вияснення значення національностей для розвитку людськості і становища загальнолюдських (інтернаціональних, космополітичних) ідей з одного боку і значення тих ідей для розвитку національностей з другого.

Цю свою думку проповідував він, обороняючи право України на вільний національний розвиток, як також, вказуючи своїм землякам загальнолюдські основи національного розвитку.

Викладаючи в І. книжці “Громади” свою програму, він писав:

“Ми думаємо, що всяка громадська праця на Україні мусить мати українську одержу – українство. Звісно, те “українство” не може бути в цілях праці. Цілі праці людської однакові на всьому світі, як однакова здумана наука. Але прикладна наука не однакова скрізь. Так і з громадською працею: в кожній країні, в кожній людській породі, далі навіть в кожній громаді коло кожної особи – мусять бути особні підходи й приводи до однакової цілі; кожна країна і купа людська може показати більш ясно, ніж другі потреби і спосіб тої чи іншої з тих праць, того чи іншого способу праці, потрібної і для всіх людей”.

“Одна з найголовніших відмін нашої України від великого числа других земель, в тім числі від московщини, в тому, що в ній мужицтво ще більше покинути не самого себе, ніж в тих країнах, котрі не тільки мають свої держави й панство, а ще й підгорнули під себе і другі землі з їх панством і мужицтвом. Чи по волі, чи по неволі, а в тих землях держава і панство роблять що-небудь і для мужицтва, а як де, то на користь мужицтва державної породи роблять і люди пород чужих, недержавних. Доволі буде показати хоч на те, що напр. в московщині книги для Московського люду пишуть не самі московини, а й українці, а то й німці, поляки, грузини, молдавани і т. п., причому по більшій часті забувають про працю для своїх людей. У таких країнах і люди з думками протидержавними і протипантськими все-таки йдуть по тій дорозі, котру проложила держава і панство, користуючися всіма засобами, котрі дали їм держава і панство. У таких же країнах, як наша цілком не так. Письменні люди на нашій Україні скрізь двічі відірвані від свого мужицтва: і через панство, й через вилочку по чужих школах і звичку йти за людьми державної породи. Через те наші письменні люди поволі й не поволі тягнуть в бік московський, польський, угорський, німецький, або й зовсім кидають свою країну. Навіть ті з письменних українців, котрі держаться думок мужицьких (демократичних) і союзних (федеральних), не всі відразу можуть переломити в собі те, що в них з батьки від дідів поселила чужа держава й школа, й вернути собі те, що в них вона відняла, – спільність з українським мужиком, напр. хоч би то в мові. Звісно, ніякого чоловіка не можна примусити безперемінно працювати в тій країні, де він родився, для тих, а не для других людей. Підряд бачимо німця, котрому доля довела працювати у французів, і навиворіт. Тільки найбільше все-таки люди працюють серед своєї країни і для свого народу, коли тільки в тому народу хоч сьак хоч так, а господарюють свої люди. Не так в нашій Україні. Письменний українець по більшій часті працює для кого вгодно, тільки не для своєї України її мужицтва. А з другого боку, здавна звикли всякі чужі люди хазяйнувати на Україні, не знаючи її, не звертаючи уваги на те, як треба обертатися українцями, – ми не кажемо вже про тих, котрі тільки

й думають, як би поживитися з України, нічого доброго для неї не роблячи. От через це ті люди між письменними українцями, котрі не хочуть, щоб дедали все більше України й її мужицтво втратили свої сили, мусять заректися не йти з України, мусять упертися на тому, щоб кожний чоловік вийшовши з України, кожна копійка, потрачена не на українську справу, кожне слово, сказане не по-українському, – є видаток з української скарбниці, видаток, котрий при теперішніх порядках не звернеться в неї ні звідки. Так перше всього українська думка про працю для мужицтва мусить вести за собою осілість, земляцтво. Це не значить, що українці мусять не глядіти далі своєї межі. Зовсім інакше: вони в тій межі робитимуть те, чому навчає всесвітня наука, спробувана примірами других країн, і в згоді з другими людьми, близькими і далекими. Вони тільки перестануть обирати свою країну, покористуються всіма силами, які дає їм їхня країна й порода, і будуть брататися з другими не як пухирі, що літають по вітру, а як люди котрі, стоячи міцно на землі своїй, можуть говорити не тільки за себе, а й за неї. Правдивий федералізм може вийти тільки зі спілки таких людей по всім країнам Європи”

Ставлячи так високо значення національностей для людськості й обов'язки людини супроти своєї національності, – Драгоманов бачив ідеал народів у вселюдській братстві і нагадував це своїм землякам, скільки разів уважав це за потрібне. Цій власне справі – відношенню української нації до російської, а далі взагалі відношення між націями – присвячені його передсмертні праці “Чудацькі думки про українську національну справу” і “Листи на Наддніпрянську Україну”.

“Правдолюбива людина – така провідна думка Драгоманова – мусить прийти до того, що сама по собі думка про національність чи не може довести людей до волі й Правди для всіх і навіть не може дати ради для впорядкування навіть державних справ. Треба пошукати чогось іншого, такого, що стало би вище над усіма національностями та мирило їх, коли вони підуть одна проти другої. Треба шукати всесвітньої правди, котра б була спільною всім національностям”.

А полемізуючи з Вартовим про відношення українських радикалів у Росії до національного питання, Драгоманів Ось як викладає свої думки в цій справі:

“Вартовому видимо страшно немилі українські радикали. Він їм закидає зневагу до націоналізму, легковаження української мови, котрої бто вони не хочуть учитися, те, що вони нічого не роблять і поряд з тим те, що вони пишуть для українського народу московські книжки. Не знаємо, які власне особи має на оці д. Вартовий. Може йому й пощастило наскочити на таких власне недоладних радикалів. Тільки ж, коли напр. Вартовий говорить, що українські радикали солідарні з “Народом” і нами (д. Вартовий говорить про це досить неприличним тоном, кидаючи нам імена “отамана”, “прем'єра” і т.і!), то ми вже сорок разів викладали своє profession de foi в цій справі. Ми говорили, що ми признаємо національності, як очевидний факт, як результат певних природних і історичних обставин життя народного (хоч іноді ще не обсліджених науково і завше перемінних); ми признаємо що цей факт завжди треба мати на оці при громадській праці, а надто ми признаємо важність найвиднішої національної ознаки, народної мови, як способу морального зв'язку між людьми. Ми признаємо не тільки право живих груп людей, в тому числі і національних, на

автономію, а й безмірні користі, які виносять люди від такої автономії. Тільки ми не можемо шукати собі провідних думок для громадської праці культурної, політичної і соціальної, в почуттях і інтересах національних, бо інакше ми б заплуталися всяких суб'єктивностях, в лісі історичних традицій і т.д. Ми шукаємо таких провідних і контрольних думок в наукових виводах інтересах інтернаціональних, вселюдських. Через те, кажучи коротко, ми відкидаємо не національності, а націоналізм, а надто такий, котрий себе сам виразно протиставляє людськості, або космополітизмові; ми не признаємо примусових думок і почуттів, котрі видаються за національні, ніяких обов'язкових історично-національних святощів, а надто не навести до других національностей. Вартовий між іншим ганьбить українських радикалів, що вони забувають мої власні слова, висказані б то "в одному з останніх моїх творів" і признаємо галицькими радикалами, тобто, що "розвиток (мас народу) можливий тільки на національному ґрунті". На самом ділі я висказав подібну думку завше, починаючи від своїх перших печатних студій по Римській історії (1863), в котрій я вперше здибався зі справою космополітизму як націоналізму в ту пору, як основу римського ж поета "заполонена Греція заполонила ворога победителя" своєю культурою. Починаючи з тих студій, я всякий раз, коли була потреба, казав одно: космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах культурної праці! Я полемізував 30 років проти російських псевдокосмополітів, котрі не признавали української національності, і проти українських націоналістів, котрі, виступаючи проти космополітизму, рвала єдину провідну нитку без похибного людського поступу і саму підставу новішого возродження національностей і відкривали дорогу до себе для всякого шовінізму, виключності й реакції.

Іван Франко про М. Драгоманова

примітка д-ра Г. Васьковича

М. Драгоманов мав великий вплив на розвиток політичної думки в Україні. Головним його намаганням було зрушити нарід до політичної акції. У своїх політично-програмових творах проповідував потребу перебудови царської Росії, на конституційну федеративну державу. Він навіть опрацював проект Конституції для Російської держави з розрахунком, що цей проект міг би при енергії ній діяльності бути зреалізованим впродовж 10-15 років. Драгоманов виступав проти українського “сепаратизму”, бо не вірив, що на той час можна відділити Україну від Росії в окрему державу. Це мало негативні наслідки на визвольну боротьбу в Україні в Першій світовій війні. Іван Франко у статті “Поза межами можливого”, ЛНВ, кн. 10 за 1900 рік пише так про М. Драгоманова:

“Драгоманов не вдавався в аналіз того, як треба повести культурну працю, щоб навіть вона у мінімальних межах давала живі плоди, а не була пустим аматорством і стратою часу, – не пробував аналізувати, вітки взялася і яким Робом запанувала по пам'ятним указі 1876 р. та дивна апатія і знеохота до українства, що породила й сам оклик “неполітичної культури”. Докладний аналіз був би показав Драгоманому, що в значній мірі і сам він був в цьому винен, що оголошені ним у початку 70-х років доктрини в дальшому розвитку дали цю консеквенцію. Бо ж пригадаймо, що головною характеристикою політичних поглядів Драгоманова в його Київському періоді було переконання про конечність міститися українству і політичну і літературну – під одним дахом з російством. Українська література – популярна, для домашнього вжитку: все, що понад те, повинні українці за приміром Гоголя і Костомарова писати поросійськи, наповнюючи здобутками свого духа спільно всеросійську скарбницю. Ті самі думки пробував Драгоманов властивою йому силою категоричністю ширити і в Галичині, та тут вони зустріли рішучий відбір навіть з боку таких прихильних до Драгоманова людей, як В. Новроцький (див. його реферати з праць Драгоманова в “Правді” 1874-76 рр.). Не багато з модифікував він ці думки й тоді, коли російські порядки змусили його шукати захисту для вільного українського слова за границею. Правда в “Переднім Слові” до “Громади” він начеркнув етнографічні межі української нації, а в своїх многоцінних фольклорних працях раз у раз зводив річ назначення і становище українського народу як самостійної нації в розвитку духовних зв'язків між Заходом і Сходом, між Півднем і Північчю. Але в його політичних писаннях Українці завсіди тільки південні росіяни і таким повинні бути й надалі. Він силувався навіть міцніше зв'язати українців з росіянами боротьбою зі спільним ворогом – абсолютизмом, а в своїх програмових нарисах, особливо у “Вільній Спільці” дав зразок зовсім без національної російської федерації, кладучи в основу той самий територіальний поділ, котрого не достаточність для Австрії він явно розумів що в 1875 році. Проте думки про український сепаратизм не тільки pro preterito, а й pro futuro* він не переставав протестувати до кінця життя. Одним словом, глибока і сильна віра в західноєвропейські ідеали соціальної рівності і політичної волі заслоню-

---

* Про сучасне й про майбутнє.

вала перед його очима ідеал національної самостійності, ідеал, що не тільки вміщує в собі обидва попередні, але один тільки може дати їм поле до повного розвитку. І навпаки, немає чого в душі цього національного ідеалу, найкращі українські сили тонули в общеросійським морі, а ті, що лишилися на своєму ґрунті, попадали в зневіру і апатію. Для нас тепер не підлягає сумнівові, що брак вірив в національний ідеал, продуманий до крайніх консеквенцій також на політичному полі, був головною трагедією життя Драгоманова, був причиною безплідності його політичних змагань, бо ж теоріями про басейн рік і про сфери економічних інтересів не загриєш людей до політичної діяльності”.

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ
МИКОЛИ МИХНОВСЬКОГО

Володимир Микула

Микола Міхновський **основоположник українського революційного** **націоналізму** (за "Феніксом" ч.6 1955 р.)

Постать Миколи Міхновського нерозривно зв'язана з добою гарячковою кристалізацією стихійних і напівсвідомих задушевних стремлень українського народу до волі і незалежності у виразно-окреслену чітку програму, якраз на переломі минулого і поточного століття.

Заслуги Миколи Міхновського, з якого можна назвати предтечею волевого українського націоналізму, в тому, що він вдало підхопив глибоке прагнення гущі українських мас, де-не-де висловлюване несміливо кращими представниками молоді інтелігенції, усвідомлення його та сформував у своєму блискучому нарисі "Самостійна Україна", якому судилося відіграти не буденну роль в історії нашого визвольного руху останніх десятиліть. П'ятдесят п'ять років відділює нас від дня появи згаданої брошури. Кличі, кинені пилками словами у ній, стали бойовими гаслами когорту українських націоналістів та дороговказом всього українського народу в його поході до здійснення національного ідеалу. Тернистий це був шлях і кінця його ще не видно, та тверда віра у правильність його окрилює бичовану долю націю і освідчує її дорогу в майбутнє. Пройдений відтинок часу – перша половина 20-го сторіччя – "доба-вовчиця", літа неспокійні, розвихнені, роздерті двома жорстокими війнами, "засіяні горем, кров'ю політи", мов той Шевченків Кавказ. Кипучий, наснажений хід історії, встиг перемішати за цей час героїство з трусістю, шляхетність з підлотою, високий поет думки з низьким повзанням, нечуваний технічний прогрес одичінням обичаїв. Історія українського народу цієї епохи – це один суцільний літопис страждань, над людських зривів і падінь, щораз тугіше напружених спроб подолати власну інертність і вороже засилля, майже неозброєними руками перемогти лукавого тирана, якому служать наймодерніші досягнення науки і бездушно-холодна, брутальна сила техніки. Посвятою і самопожертвою у таких майже мученицьких обставинах життя і боротьби дух української людини часто досягає вершин моральної перемоги над злобою ворога з ногою фізичною силою матері.

Натхненним віщуном цього змагу, людиною, що зуміла перекувати полум'яний поетичний заклик Великого Тараса "Вставайте, кайдани порвіте" у різку форму прозаїчної мови практичної політики, перетворити його у виразні безкомпромісні засади боротьби за у самостійнення духових фізичних Української нації – був Микола Міхновський. Уже в 90-х рр. минулого століття він у "Братстві Тарасівців" кладе підвалини під націоналістичну духом революційну українську організацію. З повстанням Р.У.П.-у він виголошує програмову доповідь на Шевченківському святі в Харкові, 26.02.1900, у якій накреслює основні цілі і шляхи української визвольної боротьби. Ця промова поширена у Львові під назвою "Самостійна Україна". На її зміст складаються дві частини. У першій, на підставі правдоісторичних доказів, доводиться історичне право

України на державну незалежність, у другій з'ясовуються основна мета визвольної боротьби і шляхи досягнення її. З усією одвертістю Міхновський кидає клич впертої і послідовної безкомпромісової боротьби за здобуття Самостійної Соборної Української Держави від "Сяну по Кавказ". Виходячи з заложення, що історія це "боротьба націй" він вказує на те, що нація може в повні розвиватися тільки у власній державі. Вісню право історичних доказів Міхновського є факт брутального перекреслення Москвою засад Переяславського договору, яким "Українська Республіка злучилася з московською монархією політичною унією". Через недодержання угоди Москвою, Міхновський стверджує, що "єдиною неділіма Росія" – "для нас не існує".

Міхновський збиває аргументи ворогів української державності, нібито український нарід не має історичних традицій, не має минулого. Він вірить у світлу майбутність і високий розвиток української культури у майбутньому, та вбачає в українській інтелігенції, яка "має органічні зв'язки з українською нацією" провідну верству народу. Міхновський в пух і прах розбиває опортуністичну "ідеологію" українофільства. Він проголошує тотальну війну ворогові: "Війна провадитиметься усіма засобами, як і боротьба культурна вважається такою ж відповідною, як і боротьба фізичною силою". Міхновський вказує на глибоку органічність українського націоналізму: "Ми відродилися з ґрунту, наскрізь напояного кров'ю наших предків, що одягнув в боротьбі за волю України, ми виссали з молоком наших матерів стародавню любов нації до Вітчизни і її свободи і ненависть до насилля над нами". вказуючи на революційний шлях боротьби для досягнення наміченої цілі, Міхновський кличе: "Ми в останнє виходимо на історичну арену, і або поборемо або вмремо. Ми не хочемо довше зносити панування чужинців, не хочемо більше зневаги на своїй землі. Нас горстка, але ми сильніші нашої любов'ю до України!"

Політична програма Міхновського, накреслена в "Самостійній Україні" зриває з усієї дотогочасною аполітичністю та половинчастістю під оглядом національних стремлінь, з усякими "обласними самоуправами", "культурно-територіальними автономіями", всеслов'янськими та східноєвропейськими "федераціями", "вільними громадами" Драгоманова і т. ін. Рішуче видвигається принцип соборності України. Постулят боротьби силою – революційним шляхом – є дальшим важливим вкладом Міхновського в політичні думання національного українського табору. Дух лицарства геть випирає рабське квиління, зневіру й покору проти ворога. Відчувається подих вітру з Запоріжжя.

На жаль, більшість учасників Міхновського не зрозуміли його, та його голос не дійшов усюди. Ворожа отрує інтернаціоналізму і соціалізму підтягла сили провідної української верстви – інтелігенції у вирішальний час Визвольних Змагань. Переслідуваний більшовицькою тиранією Міхновський відібрав собі життя в 1924 р., не хоче дивитися на жакливу руїну, яку принесла відроджена Москва українському народові. Проте ідеї, речником яких він був через усе своє життя, не спопелилися, а живучим вогнем палають у серцях щоразу легіонів українського визвольного руху.

Самостійна Україна

(незмінний передрук з видання Ю. Колларда, 1948)

I.

Кінець XIX віку визначився з'явищами, що характеризують новий зворот в історії людскости. Ці з'явища свідчать за те, що п'ятий акт великої історичної трагедії, званої „боротьбою націй“, вже почався і закінченне наближається. Ті з'явища — се уружені повстання зневолених націй проти націй-гнобителів. На наших очах відбулися криваві повстання Вірмен, Кретьян-Греків. Кубанців і нарешті Боєрів. Коли ще поглянути на ту більше чи менше, гостру боротьбу — у її перших фазах — яку провадять зрабовані народи Австрії, Росії, та Туреччини проти націй-панів, на той смертельний антагонізм, який існує поміж Німцями й Французами, Англічанами й Росіянами, коли зважити, яку страшну масу регулярного війська утримують ворожі поміж себе нації, то стане зовсім очевидним, що всесвітове національне питання вже зовсім достигло, хоч і далеко стоїть від необхідного, дійсного та справедливого розв'язання. Проте шлях до розв'язання єдино можливий, певний і хосенний показали нації, що вже повстали проти чужого панування, у якій-би формі політичного верховенства воно ні виявляло ся, і сей шлях єсть противний Гаагській конференції.

Ми визнаємо, що наш нарід теж перебуває у становищі зрабованої нації. Отже коли справедливо, що кожна нація з огляду на межинародні відносини хоче вилитись у форму незалежної, самостійної держави; коли справедливо, що тільки держава одноплемінного національного змісту може дати своїм членам нсчим необмежану змогу всестороннього розвитку духового і осягнення найліпшого матеріального гаразду; коли справедливо, що пишний розцвіт індивідуальности можливий тільки в державі, для якої плекання індивідуальности єсть метою, — тоді стане зовсім зрозумілим, що державна самостійність єсть головна умова існування нації, а державна незалежність єсть національним ідеалом в сфері межинаціональних відносин.

Отже виникає питання, чи визволення національне можливе для нас? П'ятий акт драми ще не наступив для нашої нації: вона переживає ще й досі довгий і важкий антракт у своїй історії: за коном щось діється, йде якась пильна праця, від часу до часу грюкотить грім, але завіса ще не піднялася. Антракт власне починається з 1654 року, коли українська республіка злучилася з московською монархією політичною унією. З того часу українська нація політично й культурно помалу завмирає, старі форми життя зникають, республіканська свобода нсвечиться, нація знесилюється, гине, але потім знов відроджується, з під попелу старовини виника ідея нової України, ідея, що має перетворитись у плоть і кров, прибрати конкретні форми.

З часу Переяславської конституції минуло сьогодні 247 років, незабаром Росія справлятиме 250-літній ювілей сеї події.

Коли доводиться нам іти на свої збори під допитливими поглядами цілої фаланги правительственних шпівнів, коли Українцєви не вільно признаватись до своєї національности, і коли любити вітчизну рівнозначно, що бути державним зрадником, тоді зовсім до речі виникає повне обурення питаннє, яким правом російське царське правительство поводитьсь з нами на нашій власній території, наче з своїми рабами? Яким правом відносно нас, тубольців своєї країни, видано закон з 17. мая 1876 року, що засуджує нашу національність на смерть? На підставі якого права на всіх урядах нашої країни урядовцями призначено виключно Росіян (Москалів) або змоскалізованих ренегатів? На ґрунті якого права з наших дітей готують по школах заклятих ворогів і ненависників нашому народови? Через що навіть у церкві панує мова наших гнобителів? Яким правом правительство російське здерти з нас гроші витрачає на користь російської нації, плекаючи й підтримуючи її науку, літературу, промисловість і т. д? І нарешті найголовнійше, чи має право царське правительство взагалі видавати для нас закони, універсали та адміністраційні засади?

Чи становище царського правительства відносно нас єсть становище права чи тільки сили, насилля? Відомо гаразд, що ми власновільно прийшли до політичної унії з московською державою і заступником її — царським правительством. Ся власновільність, на думку наших неприхильників, забороняє нам нарікати на несправедливість того, що нам діється, бо ми ніби самі того хотіли, самі обрали собі те правительство. Се твердженнє примушує нас розглянути природу й характер угоди з 1654 року.

Держава наших предків злучилася з московською державою „як рівний з рівним“ і як „вільний з вільним“, каже тогочасна формула, себто, дві окремі держави, цілком незалежні одна від другої щодо свого внутрішнього устрою, схотіли з'єднатися для осягнення певних межинародних цілей.

Виникає питаннє, чи по злучі сих двох держав обидві вони зникли, а намість їх почала існувати третя держава, наступниця тих двох? Чи, навпаки, не дивлячись на злуку, обидві держави існують поруч себе? І коли так, то який вплив мала злука на обидві держави з погляду межинародного права? Сучасна наука межинаціонального права вчить, що держава може бути як простою, так і складною. Вона каже, що дві або кілька держав можуть стати між собою до злуки і сформувати „спілку держав“ (Staatenbund). Спілка держав — се така форма злучення, при якій шанованнє і підляганнє спільним інституціям не тільки не виключає внутрішньої і надвірної самостійности злучених держав, але навпаки оберіганнє теї самостійности стає метою злучених держав. Держави — члени спілки зберігають право межинародних зносин поруч із заступництвом цілої спілки. Усі вони мають право поокремо завязувати конвенції та посилати послів, аби тільки їх межинародні зносини не мали на меті шкодити інтересам цілої спілки або окремих членів. Така спілка цілком можлива не тільки поміж державами, що мають однакий політичний устрій, але й з ріжними формами державного устрою, і не перестає існувати навіть тоді, коли в одній з держав зміняється форма правління, або вимирає пануюча династія. Сим особливо „спілка держав“ відріжняється від так званої „реальної унії держав“, яка може існувати тільки поміж монархічними державами і раз-у-раз може перекоротити

своє існування, аби вимерла династія. Спілка держав виникає із взаємної згоди держав, що стають до спілки. Зразком „спілки держав“ можуть бути: Північно-американські Злучені Держави, Швайцарська Спілка і найбільше Германська Спілка.

Якже злучилася держава московська з державою українською? Шляхом погодження, а погодженне те вилилося у формі т. зв. „перяславських статей“.

Перяславський контракт так формулував взаємні і обопільні відносини держав (наводимо головніші пункти, надаючи їм характер сучасних висловів):

- 1) Влада законодавча і адміністраційна належить гетьманському правительству без участі і втручання царського правительства.
- 2) Українська держава має своє окреме самостійне військо.
- 4) Суб'єкт неукраїнської національності не може бути на уряді в державі українській. Виїмок становлять контрольні урядники, що доглядають певність збирання данини на користь московського царя.
- 6) Українська держава має право обирати собі главу держави по власній уподобі, лише сповіщаючи царське правительство про своє обранне.
- 13) Незломність стародавніх прав, як свіцьких так і духовних осіб, і не втручання царського правительства у внутрішнє життя української республіки.
- 14) Право гетьманського правительства вільних межинародних зносин з чужинними державами.

Аналізуючи ці постанови Перяславської конституції, приходимо до висновку, що в ній суть усі ті прикмети, які характеризують „спілку держав“. Таким чином, головніший закид, який роблять нам наші суперечники, пильнуючи довести нам безвиглядність наших стремлінь, закид, ніби ми ніколи не склали держави і через те не маємо під собою історичної підстави, — є тільки впливом нецтва й незнання ані історії, ані права. Через увес час свого історичного існування нація наша з найбільшими зусиллями пильнує вилитись у форму держави самостійної і незалежної. Коли навіть поминути удільні часи, де окремі галузі нашої нації склали окремі держави, то перед нами виникає і литовсько-руське князівство, де геній нашого народу був культурним фактором, і найголовніше галицько-руське королівство, спробунок злучити до купи усі галузі, усі гільки нашого народу ув одній суцільній державі, спробунок, повторений далеко пізніше Богданом Хмельницьким і ще раз — Іваном Мазепою.

Таким чином українська держава в тій формі, у якій вона сформована і конституована Хмельницьким, є справді державою з погляду межинаціонального права. Суперечники наші ще закидають нам і те, що українська республіка, сформована Перяславською умовою, не була самостійною державою, бо платила „данину“ царському правительству. Коли й так, то все-ж навіть з їх погляду українська республіка була напів незалежною державою на зразок Болгарії, колись Сербії та інших балканських держав. Але півнезалежні держави відзначаються тим, що не мають права межинародніх зносин з надвірнього боку: тим часом Перяславська конституція надавала се право українській державі. Якже проте розуміти ту „данину“, що платила україн-

ська республіка московській монархії. Годі розв'язати се питання з погляду сучасної науки міжнародного права, бо вона не знає і не уявляє собі такої держави, яка-б, маючи атрибути самостійної, платила „данину“, як з другого боку не може припустити, щоб півнезалежна держава користувалась правом засилати послів. Се дасться пояснити тільки тоді, коли згідно з текстом конституції ми приймемо, що „данина“ давалася не державі московській, а цареві московському, яко протекторови особливого роду, бо держава українська від спілки з московською виразно бажала тільки „протекції“, а не підданства. З сього погляду та „данина“ має значінне вкладки до спільної скарбниці, призначеної для міжнародних зносин спільної ваги. Такий характер стверджується ще її тим, що українська держава не була завойована московською монархією, або придбана дипломатичним шляхом, як Польща, а злучаючись з московською монархією, не поступилася ані одним з своїх державних або республіканських прав, і устрій московської монархії для української держави був зовсім байдужний. Переяславська конституція була стверджена обома контрагентами: народом українським і царем московським на вічні часи. Московські царі чи імператори не виповнили своїх обов'язків по конституції 1654 року і поведуться нині з нами так, наче Переяславська конституція ніколи й не існувала. Вони чинять з нами так, наче наша нація зреклася своїх державних прав, віддалася на ласку російським імператорам і згодилася поділити однакову долю з Росіянами, що самі обрали собі царів. Але наш нарід ні сам, ні через своє правительство ніколи не давав такої згоди і ніколи не зрікався прав, що належать йому по Переяславській конституції. Через те Переяславська умова єсть обов'язкова для обох контрагентів: монархії московської і республіки української на підставі засади, що ніяка умова не може бути знищена або змінена однобічною волею одного контрагента без виразно висловленої згоди другого. Через те „Единая неделимая Росія“ для нас не існує! Для нас обов'язкова тільки держава московська, і всеросійський імператор має для нас меньш ваги ніж московський цар. Так каже право! Та в дійсности ніякої ваги не має Переяславська конституція, всеросійські імператори суть наші необмежені пани, а Переяславська конституція тільки „історичним актом“ та й годі. Якже з погляду права віднести до такого знуцання над правом? Коли один з контрагентів, каже право, переступив контракт, то другому контрагентови лишається на вибір: або вимагати від свого контрагента виконання контракту у тому розмірі й напрямку, у якому він був прийнятий обома їми, або узнавши контракт зломаним у всіх його частинах, зірвати усякі зносини з контрагентом.

І тоді вже єсть панованне сили, але не вплив права. Наші суперечники можуть відповісти нам, що хоч справді контракт був повернений у нівець насиллями, облудою й підступом одного з контрагентів, але другий контрагент вже згубив не тільки право розпоряджатися своєю долею, але навіть право протестувати, бо своїм довговіковим мовчаннем він освятив неправні вчинки, і те, що було придбане кривдою, на підставі задавнення зробилося правним. Через те вже пізно відшукувати колишні права.

Але в тім розміркованню не має ані крихітки правди. Перше: не може бути придбане на підставі задавнення те, що захоплене грабівницьким або злодіяцьким шляхом. Друге: розумінне про задавнення не може відноситись до

зневолення свободи. Задавнення може мати вагу тільки в правних відносинах, але не в безправних, а такі відносини московської монархії до української республіки. У межнаціональних відносинах задавнення може мати місце тільки відносно тих націй, що вже вимирають, що вже не мають життєвої сили, бо доки нація живе, доки відчуває себе живою і сильною, доти нема місця для задавнення. Але мимо того розмова про задавнення не може грати ніякої ролі, бо наш нарід своїми повсякчасними протестами проти пановання Москви (Дорошенко, Мазепа, Кирило-Методієвське брацтво, Шевченко, селянські повстання 80-х років і т. д.) перервав течію задавнення, давши напрям розв'язати суперечку про обов'язковість Переяславської конституції тим способом, який може уважатись єдино дійсним і серйозним, себто, силою. Та навіть коли б ми не бачили у нашій історії безупинних протестів, то й тоді наше власне існування єсть протест проти насилля не тільки над нами, але й над нашими предками, воно перериває течію задавнення, воно накладає на нас обов'язок розбити пута рабства, щоб — спадкоємці Богдана Хмельницького — ми по праву могли користуватись нашою спадщиною!

II

Але коли ми маємо досить правних підстав для повернення Переяславської конституції і визволення зрабованої волі, то чи так стоїть питання про фізичні і матеріальні засоби для досягнення нашої мети?

Наші суперечники кажуть, що логіка подій, напрям і течія життя з непереможною силою пруть до повного вимирання, до повного винародовлення нашої нації.

Над нами висить чорний стяг, а на йому написано: „Смерть політична, смерть національна, смерть культурна для української нації?“ Се не є самі слова: зміст їм відповідає.

Коли в українській державі відібрано право бути державою, то самотні члени колишньої республіки позбулися усіх елементарних політичних прав людини. Колишній український республіканець має менше прав ніж нинішній найостатнійший московський наймит. Правительство чужинців розпоряджається на території колишньої української республіки наче в завойованій свіжо країні! Висмоктує остатні сили, висмикує ліпших борців, здирає остатній гріш з бідного народу. Урядовці з чужинців обсіли Україну і зневажають той люд, на кошт якого годуються. Непокірливі тубольці погорджуються невимовно, а небезпечні з них засилаються на Сибір. Законами російської імперії зважається право совісті, погорджується право свободи особистої, ганьбється навіть недоторканість тіла. Колишній протектор української республіки перемінився нині на правного тирана, якому належить необмежане право над життям і смертю кожного з Українців. Царський Закон з 17 мая 1876 року наложив заборону на саму мову спадкоємців Переяславської конституції і вона вигнана з школи й суду, церкви й адміністрації. Потомство Павлюка, Косинського, Хмельницького й Мазепа вже збавлене права мати свою літературу, свою пресу: йому загадано навіть у сфері духовій працювати на свого пана. Таким чином українська нація платить „данину“ не тільки матеріальними добрими, але навіть психіку та інтелект її експлуатують на користь чужинців. І не тільки па-

нує над Україною цар-чужинець, але й сам Бог зробився чужинцем і не вміє української мови. Просвіта занедбана, культура знівечена і темрява панує скрізь по Україні. І через 247 років па Переяславській конституції „вільний і рівний“ Українець відграє ще гіршу роллю ніж колишній ілот, бо в ілота не вимагали принаймні інтелектуальної „данини“, бо від ілота не вимагали любови й прихильности до своїх гнобителів, бо ілот розумів свій гніт, Українець же тільки: відчуває його. Така то є логіка подій і такі її наслідки. І от посеред таких лихих обставин ми зійшлися до купи, ми згромадилися ув одну сім'ю, перейняли великим болем та жалем до тих страджань, що вщерть наповнили народню душу і — хай навпаки логіці подій ми виписали на своєму прапорі: „Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від гір карпатських аж по кавказькі.“

Чи не захоплюємось ми?! Чи не єсть сей ідеал наш однією з тих пишних, святих ілюзій, якими живе людськість, на які сподівається, та які розпливаються зараз, скоро схочеш їх здійснити? Може наша пристрасна любов до України підказала нам думку безглузду, безпідставну?

І чи можемо ми надіятись на симпатії широкого суспільства українського? І, головне, чи здійсненне сього бажання буде хосенне для нашої нації?

Здебільшого, яко головний аргумент проти нашого права на національне існування, проти нашого права на самостійність державну — виставлять те, що ми не маємо історичної традиції, не маємо минулого. На сьому аргументі не спинятимемось через те, що помилковість його вже доведена нами поперед, теж і через те, що відсутність державно-історичної минувшини не може мати ніякого значіння для дужої, бадьорої нації, що відчула свою силу і хоче скористуватись своїм „правом сильного“. Для нас далеко важніший другий аргумент — се закид, що нація наша безсильна, некультурна й інертна. Хиба може, кажуть нам, темна незорганізована, розбита маса, неодушевлена ніякою ідеєю — творить історію при сучасних обставинах життя? Хиба тая маса відчуває національний або політичний гніт? Горстка божевільних може тільки смішити, але не викликати симпатії навіть поміж інтелігенцією, бо ціла українська інтелігенція охоче без протесту йде шляхом винародовлення, а за нею й культурніші одиниці з народу. Та й врешті, хиба українська національність не є тільки ріжноманітністю російської? Коли-б навіть було доведено, що ми тільки ріжноманітність російської нації, той тоді нелюдські відносини Росіян до нас освячують нашу до їх ненависть і наше моральне право убити насильника, оборонючись від насилля. Кров, коли вона пролита братньою рукою, ще дужче благає о помсту, бо то брата кров! Нехай вчені розшукають, хто був кому родичем, — ображене чуття нації і кривда цілого народу гидують визнати моральні зв'язки з російською нацією! Через те ми можемо обсуджувати тільки засоби і способи боротьби.

І так ми некультурні. Се безперечно правда: наша нація некультурна. Власне, культурність її єсть історична, бо вона замерла на тім ступіні, на яким вона була ще у XVII ст. Се правда, що нація наша в загальній культурности з часу конституції 1654 р. поступила дуже мало наперед, а з багатьох поглядів вона мусіла вернутись до нижчих форм життя, як політичного, так і соціального. Усі ті релігійно-культурні рухи, що були наслідком високої освічености й хвилювали

наше суспільство у XVII віці, обіцяли статись джерелом не тільки свободи совісти, але й свободи політичної. Усі ті рухи були задавлені силоміць, були знівечені навіть елементарні політичні права, як право особистої свободи (панщина), і нація кинена у безодню темряви. Тоді була вбита стародавня культурність української нації, культурність так інтензивна, що кількома своїми проміннями вона змогла покликати до життя і могутности націю нинішних наших господарів.

Еге! Нині наші маси некультурні, але в самім факті нашої некультурности знаходимо ми найліпший, наймогутнійший, найінтензивніший аргумент і підставу до того, щоб політичне визволене нашої нації поставити своїм ідеалом! Бо хiba можливий для нашої нації поступ і освіта доти, доки нація не матиме права розпоряджатись собою і доки темрява єсть спосіб держати нашу націю у неволі! Доки ми не здобудемо собі політичних і державних прав, доти ми не матимемо змоги уладнати стан річей у себе дома до нашої вподоби, бо інтерес наших господарів єсть цілком супротивний нашим інтересам, бо росплющенне очей у рабів єсть небезпечне для панів. Сю останню задачу мусить узяти на себе національна інтелігенція. Се її право і її обов'язок.

А в історії української нації інтелігенція її раз-у-раз грала ганебну й соромицьку ролю. Зраджувала, ворохобила, інтригувала, але ніколи не служила свому народови, ніколи не уважала своїх інтересів в інтересах цілої нації, ніколи не хотіла добачати спільности тих інтересів. На очах історії сильна, освічена і культурна інтелігенція України прийняла в XVI і XVII віках польську національність, і усі оті Четвертинські, Чорторійські, Вишневецькі та Тишкевичі — плоть від плоті нашої і кість від костей наших. Тоді сильним і могутнім замахом український нарід породив нову інтелігенцію. Ця друга прийняла російську національність протягом XVIII і XIX в. і всі оті Безбородьки, Прокоповичі, Яворські, Процинські, усі оті Гоголі, Гнідичі, Потапенки, Короленки — і „ім же несть числа“ — усі вони наша кров. Нарід знову лишиться без інтелігенції, інтелігенція покинула його в найгірші, найтяжчі часи його існування. Чи можемо зрівняти війну, пошесть навіть із оцим масовим відступництвом інтелігенції? І війна і пошесть — вони косять без розбору і вчених і темних, бідних і богатих відступництво забрало цвіти нації — найкультурнішу її верству.

Се були такі дві страти, що годі знайти їм рівні в історії якої-небудь іншої нації. Але український нарід здобув у собі досить сили, щоб навіть посеред найгірших обставин політичних, економічних та національних витворити собі нову третю інтелігенцію. Еволюція українського інтелігента третьої формації ще не покінчилася, але характеристична його прикмета служення свому власному народови відбилася в ньому з повною силою. Отже коли третя інтелігенція мас органічні зв'язки з українською нацією, коли вона є заступником українського народу, єдино свідомою частиною української нації, то стерно національного корабля належить їй. Годі через те казати, ніби маса українського суспільства не має нічого спільного з остаточною формацією своєї інтелігенції — українська інтелігенція є само суспільство у мініятурі, стремління суспільства се стремління інтелігенції, пориви інтелігенції — се пориви й симпатії цілого суспільства.

А коли так, то ми стаємо око в око з питанням: „Коли українська інтелігенція є, коли вона заступник суспільства, коли вона бореться, то чому ми не чуємо про сю боротьбу, не бачимо наслідків її і навіть нічого не відаємо й про те, за що власне бореться нова інтелігенція?“

Годі ось тут докладно відповісти на всі оті питання. Одно можна сказати, що первозвістника сучасного політичного українства — Шевченка не зрозуміло ані його власне покоління, ані поблизькі до нього. Коли Шевченко своїми стражданнями й смертю освятив шлях боротьби за волю політичну, національну та економічну українського народу, то поблизькі до нього покоління з так званого українофільського табору на своїм прапорі написали: „Робім так, щоб ніхто, нігде не бачив нашої роботи!“ Сі покоління „білих горлиць“ своїм псевдо-патріотизмом деморалізували ціле українське суспільство в протязі півстоліття. Налякані стражданнями Шевченка, а почасти й прикростями, яких зазнали його товариші, сі покоління виплекали цілий культ страхополохства, виробили цілу релігію лояльності, сі покоління своїм нечуваним сервілізмом своєю безідейністю, своєю незвичайною інертністю відіпхнули від себе цілий ряд рухів молодезі, що стояла на українсько-національному ґрунті. Сі покоління зробили український рух чимсь ганебним, чимсь смішним, чимсь обскурантним! Сі покоління надали українофільству характер недоношеної розумом етнографічної теорії. Сі покоління самі найліпше назвали себе українофілами, себто людьми, що симпатизують Україні. Вони не хотіли навіть звати себе Українцями. Тактика й політика українофілів довела до того, що ціла молода Україна з відразою від них одсахнулася, симпатій же старої України вони не змогли собі приєднати. Таким чином українофіли лишилися без потомства, і сучасна молода Україна уважає себе безпосереднім спадкоємцем Шевченка, а її традиції йдуть до Мазепи, Хмельницького та короля Данила, минаючи українофілів. Між молодією Україною й українофілами не має ніяких зв'язків — крім однієї страшної й фатальної зв'язі — своєю кров'ю заплатити за помилки попередників.

Часи вишиваних сорочек, свити та горілки минули і ніколи вже не вернуться. Третя Українська інтелігенція стає до боротьби за свій нарід, до боротьби кривавої і безпощадної. Вона вірить у сили свої і національні, і вона виповнить свій обов'язок. Вона виписує на своєму прапорі сі слова: „Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ.“ Вона віддає себе на служення сьому великому ідеалови і доки хоч на однім клапті української території пануватиме чужинець, доти українська інтелігенція не покладе оружя, доти всі покоління Українців йтимуть на війну. Війна провадитиметься усіма засобами, і боротьба культурна уважається також відповідною, як і боротьба фізичною силою. Потреба боротьби випливає з факту нашого національного існування. Нехай наша історія сумна й неввідрядна, нехай ми некультурні, нехай наші маси темні, подурені, ми все-ж існуємо і хочемо далі існувати. І не тільки існувати як живі істоти, ми хочемо жити як люди, як громадяне, як члени вільної нації. Нас багато — цілих 30 мільйонів. Нам належить будуччина, бо зовсім можливо, щоб ½ частина усієї людности, ціла велика нація могла зникнути, могла бути задушеною, коли вона спроможна воювати з цілим світом! Ми існуем, ми відчуваєм своє існування і

своє індивідуальне національне „я“. Наша нація у своєму історичному часто була не солідарною поміж окремими своїми частинами, але нині увесь цвіт української нації по всіх частинах України живе однією думкою, однією мрією, однією надією: „Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ“. Нині ми всі солідарні, бо зрозуміли, через що були в нас і Берестечки і Полтава. Ми відродилися з ґрунту наскрізь напоєного кров'ю наших предків, що лягли в боротьбі за волю України, ми виссали з молоком наших матірок стародавню любов нашої нації до вітчизни і її свободи і ненависть до насилля над нами. Як не можна спинити річку, що зламавши кригу на весні бурхливо несеться до моря, так не можна спинити нації, що ламає свої кайдани, прокинувшись до життя. Наша нація ступила на новий шлях життя, а ми мусимо стати на її чолі, щоб вести до здійснення великого ідеалу. Але ми мусимо пам'ятати, що ми тільки оповіщуємо його силу, ми тільки його післанці. Сей великий — увесь нарід український.

Але як партія бойова, партія, що виросла на ґрунті історії і єсть партією практичної діяльності, ми зобов'язані вказати ту найблизшу мету, яку ми маємо на оці. Ся мета — повернення нам прав, визначених Переяславською конституцією 1654 року з розширенням її впливу на цілу територію українського народу в Росії. Ми виголошуємо, що ми візьмемо силою те, що нам належить по праву, але віднято в нас теж силою. Наша нація довго нездужала, але нині вже стає до боротьби. Вона добуде собі повну свободу і перший ступінь до неї: Переяславська конституція.

Ми розуміємо, що боротьба буде люта й довга, що ворог безпощадний і дужий. Але ми розуміємо й те, що се вже остатня боротьба, що потім вже ніколи не настане слушний час до нової боротьби. Ніч була довга, але ранок наблизився і ми не попустимо, щоб проміння свободи усіх націй заблищало на наших рабських кайданах: ми розіб'ємо їх до схід сонця свободи! Ми в остатнє виходимо на історичну арену, і або поборемо, або вмремо... Ми не хочемо довше бути євнухами, не хочемо довше зносити панування чужинців, не хочемо більше зневаги на своїй землі. Нас горстка, але ми сильні нашою любов'ю до України! Сини України! Ми, як той Антей, доторкаючись до землі наберемось усе більшої сили й завзяття. Нас мало, але голос наш лунатиме скрізь по Україні і кожен, в кого ще не спідлене серце, озветься до нас, а в кого спідлене, до того ми самі озвемось!

Нехай страхополохи та відступники йдуть, як і йшли, до табору наших ворогів, їм не місце поміж нами і ми проголошуємо їх ворогами вітчизни.

Усі, хто на цілій Україні не за нас, ті проти нас. Україна для Українців, і доки хоч один ворог чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти оружя. І пам'ятаймо, що слава і перемога — се доля борців за народну справу. Вперед! і нехай кожен з нас пам'ятає, що коли він бореться за нарід, то мусить дбати за увесь нарід, щоб цілий нарід не згинув через його необачність. Вперед! бо нам ні на кого надіятись і нічого озиратись назад!

